Oskar Lange

EKONOMİ POLİTİK

Ekonomik Rasyonellik İlkesi

Çev. : Muvaffak Şeref

ataç kitabevi toplumbilim dizisi

OSKAR LANGE

EKONOMİ POLİTİK
III

EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ

Çeviren :
MUVAFFAK ŞEREF

ATAÇ KİTABEVİ
Ankara Cad. 47/1 İstanbul

Ataç Kitabevi Yayınları : 105

Birinci Baskı — Mart 1967
MAY Matbaası

Beşinci Bölüm

EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ EKONOMİ VE PRAKSEOLOJİ

EKONOMİK ÇABA VE TEKNİK

İnsanların ekonomik çabası, bilinçli ve kasıtlı bir çabadır. Üretim ve dağılım ilişkileriyle belirlenen genel ekonomik koşullar içinde insanların çabalarını yöneten belirli ekonomik uyarıcılar [*] ve bu uyarıcılara belirli tepki tarzları meydana gelir. Bu oluşum, daha önce söz konusu olmuş olan «insanların ekonomik davranış kanunlarında [**] anlatımını bulur. Ekonomik uyarıcılar, ekonomik çabanın ereklerini [***] belirler. Bu uyarıcılara gösterilen tepki de, bu erekleri gerçekleştirmeye yarayan araçların bulunup kullanılmasına dayanır. Sonuçla, ekonomik çaba, belirli ereklerin belirli bir takım araçların gerçekleştirilmesine değgindir.

---

[*] Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 73, 76, 87, T.Ç.

[**] Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 73 - 76, T.Ç.

[***] «Erek» sözcüğünü fransızca «fin» karşılığı kullanıyoruz. Bu sözcük, bu cilt boyunca çok sık geçecek. Halkın yüzyıllardır kullandığı sözcüklerden olmakla birlikte, nedense kulağı tedirgin eden bir yanı var. «Maksat» ya da «gaye» diyebilirdik. Gençler «a» yı uzatmadan okuyacaklar. (â) işareti koysak «gâ» diye okunacak. Hem «gaye» fransızca «but» sözcüğünün daha yaklaşık karşılığı. «Maksat» ise «intention» u karşılıyor. «Hedef» diyemedik, çünkü bu sözcük -metinde de geçecek olan- fransızca «objectif» sözcüğünün tam karşılığı. «Amaç» da diyemedik, çünkü bu sözcük «gaye = but» sözcüğüne daha uygun düşüyor. Demek ki «erek» sözcüğüne -çâresiz- kendimizi alıştırmaya çalışacağız. T.Ç.

Ereğin gerçekleştirilmesine yarayan araçların tümü ve bunların uygulanma tarzı, incelenen ekonomik çabanın **teknik**'ini meydana getirir. Böylece, üretim tekniğinden ve dağılım tekiğinden söz açıyor ve — daha da ayrıntılara girerek — tarım tekniği (agroteknik, zooteknik), madencilik tekniği, çelik üretimi tekniği, kimyasal üretim tekniği, ulaştırma (kara ve su) tekniği, ticaret tekniği ve daha birçok teknik ayırımlarına gidiyoruz. Genişliğine alınırsa, «teknik» ve «metod» terimleri eşanlamlı terimlerdir. Bildiğimiz gibi, metod terimi, belirli bir ereğe ulaşmaya yönelmiş sistemli bir davranış tarzını anlatır (1).

Ekonomik çaba tekniğinin yine de kendine özgü bir yanı vardır. Şöyle ki: Bu tekniğin yararlandığı araçlar maddî nesnelerdir, gerçekleştirdiği erekler de maddî nesnelere değgindir. Üretim, maddî nesnelerden olan üretim araçlarından (iş araçları ve iş nesneleri) [*] yararlanarak maddî nesneler, yani ihtiyaç maddeleri yaratmaya dayanır. Dağılım, ihtiyaç maddelerinin insanlar arasında bölüşümü, maddî nesneler bölüşümüdür.

Dağılımın gerçekleşmesi de, dağılım araçları dediğimiz bir takım maddî nesneleri (örneğin, antrepolar, satış mağazaları ile satış bölme ve tezgâhları, teraziler, vb.) gerektirir. İnsanın ihtiyaçlarını dolaysız gideren hizmetler bile ,genellikle, maddî araçları (örneğin, ber-

---

(1) **«Metod» teriminin neyi anlattığı konusunda IV'üncü bölümün [Türkçe çeviri, cilt II, T. Ç.] 15'inci dipnotuna bk. «Teknik» terimi de çokluk benzeri bir anlamda kullanılıyor. Örneğin, Max Weber, kasıtlı her insan çabasının kendi tekniği olduğunu söyler ve, örnek olarak, ibâdet tekniği, düşünme tekniği, bilimsel araştırma tekniği, belleği [hâfızayı] eğitme tekniği, eğitim tekniği, yönetim tekniği, sevişme tekniği, askerlik tekniği, virtüozun müzik tekniği, ressamın tekniği vb. diye birer birer sayar** (Wirtschaft und Gesellschaft **[Ekonomi ve toplum] s. 32). «Teknik» terimi Yunanca «sanat» demek olan «techné» den gelir. Biz de sık sık hekimlik sanatından, mühendislik sanatından, gemicilik sanatından vb. sözaçarız.**

[*] Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 12, T. Ç.

berlik, hekimlik, müzik, öğretim âletlerini, bu hizmetlerin görüldüğü yerler ile bu yerlerin düzenlenmesine yarayan eşyayı) gerektirir. Üstelik, hizmetler, çoğu zaman hizmet çabasından doğan bir takım maddî sonuçlar (örneğin, bir saç kesimi, bir tedâvî, bir filmin gösterilmesi) meydana getirirler. Ekonomik çaba tekniği, demek ki, maddî erekleri gerçekleştirmek üzere maddî araçlardan yararlanmaya dayanan bir **maddî teknik**'tir (2).

Tekniğin aksiyonunun ereğini gerçekleştirme yolu, bu ereğin gerçekleşmesini bir sonuç olarak verecek nedenleri araya katmaktır. Tekniğin kullandığı araçlar ulaşılmak istenen ereği sonuç olarak meydana getirecek nedenlerdir. Bu ereğin elde edilmesi, başka deyişle tekniğin **etkililiği** [efficacité = müessiriyet] demek ki, neden [sebep] olarak gerçekleştiğinde istenen sonucu — incelenen çaba alanındaki nedensel kanunlar uyarınca — verecek araçların uygulanmasına bağlıdır. Bu kanunların bilinmesi ve bunlardan yararlanma yeteneği tekniğin etkililik şartıdır. Tekniğin etkililik derecesi [ereğin gerçekleşmesine] tastamam uygun düşen nedensel kanunla-

(2) **Werner Sombart, ekonomik çaba tekniğinin maddî bir teknik olduğu noktasına dikkati çekiyor. Bk:** Der modern Kapitalismus **[Modern kapitalizm], üçüncü baskı, Münih ve Leipsig 1919, cilt I, birinci kısım, s. 5. Sombart, ekonomik çaba tekniğini anlatmak için** «âlete dayanan teknik» **deyimini de kullanır. Bu tekniği şu biçimde tanımlıyor:** «Bununla, teknik bir erek elde etmek için gerçek nesnelerden, âletlerden yararlanan bir davranışı kasdediyorum». **F. von Gottl - Ottilienfeld, teknik ile ekonomiyi özel olarak inceleyen bir kitabında** «duyulur **[mahsus]** dış evrene müdahale» **tekniğini anlatmak üzere,** «aynî» **[réelle]** teknik **deyimini kullanıyor. Ayrıca, bireysel teknik (örneğin belleği eğitme tekniği, jimnastik tekniği) ile sosyal teknik (örneğin, hesap tekniği, satranç tekniği) ayırımı yapıyor. Gottel - Ottilienfeld, ekonomik çabaya özgü tekniğin bir «aynî teknik» olduğu vargısına varıyor. (Bk** Wirtschaft und Technik, Grundriss der Sozialoekonomik **[Ekonomi ve teknik, sosyal ekonominin temeli] Tuebingen 1923, s. 9) «Maddî teknik» terimi, ekonomik çaba tekniğini en iyi nitelendiren terim gibi görünmektedir.**

rın bilinme derecesine ve bunlardan yararlanma yeteneğine bağlıdır. Ekonomik çabada uygulanan maddî teknik alanında, fiziksel, kimyasal, biyolojik ve (iş sürecinde) ruhsal kanupları bilmek ve bunlardan yararlanmak söz konusudur. Bu bilgiye ve bu yeteneğe dayanan ekonomik çaba tekniğine değgin fenne **teknoloji** deniliyor. Böylece, örneğin, gemi inşa teknolojisi, kara ve su ulaştırmaları teknolojisi, et ve balık ürünlerini anbarlama teknolojisi, film gösterme teknolojisi, vb. gibi teknolojilerimiz vardır. Demek oluyor ki, teknoloji, ekonomik çabanın ulaşmak istediği çeşitli erklerin gerçekleştirilmesine yarayan araçlara değgin bir fen, en çeşitli maddî teknikler üzerinde bir fendir. Ekonomik çaba sırasında sâhiden gerçekleşen erekler ile bunun için uygulanan araçlar, bu çabanın gösterildiği ekonomik koşullara bağlıdır. Ama, aynı zamanda ekonomik çabanın bu koşullarla ilintili bâzı özgülüklerine [proprieté = hassiyet] de,

DOĞAL EKONOMİ KOŞULLARI İÇİNDE EKONOMİK ÇABANIN TÖRESEL [teamülî] VE GELENEKSEL KARAKTERİ

Pazar için üretimin ve ticaret yoluyla ve para ile [nakdî] mübadelelerin başlamasından ya da bu tür mübadelelerin gelişmesinden önceki koşullar içinde, üretim ve dağılım, ihtiyaçların doğrudan doğruya giderilmesine yönelir. **Doğal ekonomi** [tabiî ekonomi] denilen işte budur. Ekonomik çabanın ereklerini belirleyen uyarıcılar somut ihtiyaçlardır. İhtiyaçların büyük çeşitliliğini karşılamak üzere, ekonomik çabanın erekleri de öylesine çeşitlidir. Türlü besin, giyim eşyası, barınak, silâh, sanat ve eğlence eşyası vb. ni elde etme gibi çeşitli erekler böylece ortaya çıkar. İhtiyaçlar, bildiğimiz gibi, belirli bir toplumun kültürü diye adlandırdığımız bir yasama koşulları bütününün ürünleridir [*]. Belirli bir kültürde,

[*] **Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 9, T. Ç.**

demek ki, insanların ekonomik çabalarının belirli erekleri de ortaya çıkar. Bu erekleri dince onanan [tasvib edilen] ve kimizaman da yasalarla müeyyidelendirilen âdet ve ahlâk yerleştirir. Bu ereklerin gerçekleşmesi için uygulanan ve ekonomik çabanın tekniğini meydana getiren araçlar, sosyal iş sürecinde [*] bir tür gitgide yaklaştırmalar [approximations successives] [**] yoluyla edinilen kollektif tecrübe ile bulunur ve ortaya konulurlar. İş sürecinde meydana gelen kollektif tecrübe, araçları keşfeder, bunların etkililiklerine pratikte değer biçer, etkili olanları alıkoyarak olmayanları yararsız diye atar. Böylelikle araçlar kendiliğinden bir **doğal ayıklanma**'ya [tabiî ıstıfaya] uğrar ve ekonomik aksiyonun tekniği biçimlenip kurulur.

Böylece yerleşen ekonomik çaba erekleri ile bunlara uygun düşen teknikler, gelenek yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır. Toplum hayatına katılan her yeni kuşak belirli bir kültürün koşulları içinde ortaya çıkmış ekonomik çaba ereklerini ve tekniğini edinir. Ekonomik çaba, gelenekle yerleşmiş erekleri gelenekle yerleşmiş araçlarla — ve ne erekler, ne de araçlar enine boyuna düşünülüp çözümlenmeksizin — gerçekleştirir. Böylesi bir ekonomik çabaya, **töresel çaba** ya da **geleneksel çaba** diyoruz. Üretim güçlerinin ilerleyici gelişme kanunu (3) her toplumda az ya da çok belirgin bir derecede etkide bulunduğu için, ekonomik çabanın erek ve araçlarında yavaş yavaş değişiklikler meydana geldiğinde şüphe yoktur. Bu kanun, bildiğimiz gibi, sosyal üretim sürecinde insanla yarattığı sun'î alan [***] arasında oluşan diyalektik ve karşılıklı etkilerin sonucudur. Bu değişmeler kendiliğinden ve genellikle, öylesine yavaş olur ki, bu olay ekonomik çabanın geleneksel karakterine hiç dokunmaz; bir bireyin [ferdin] hayatı içinde bu değişiklikler, ekonomik

---

[*] **Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 13 - 14. T. Ç.**

[**] **Bk: Türkçe çeviri, cilt II, s. 39 - 42. T. Ç.**

[***] **Bk: Türkçe çeviri, cilt I, s. 45, 47 ve 25'inci dipnotu. T.Ç.**

(3) **Daha yukarıda II'inci bölüme [Türkçe çeviri, cilt I, T. Ç.] bakınız.**

çabanın erek ve araçlarının töresel karakterini sarsmaya yetmeyecek derecede cüz'îdir (4).

Üretim ilişkileri ile üretim güçlerinin karakteri arasındaki büyük karşıtlıklar [zıddiyetler] meydana geldiği dönemlerdedir ki, ekonomik çabanın erek ve araçlarında birden [anî] ve çok önemli değişmelere varılır. O zaman, erek ve araçların geleneksel köhne yapısı çöker. Üretim ilişkileri ile üretim güçlerinin karakteri arasında uygunluk yeniden kurulduktan sonra, ekonomik çabanın yeni bir erekler ve araçlar sistemi meydana gelir. Bu sistem de, daha sonraki kuşaklara aktarılan, geleneksel bir sistem halini alır. Ekonomik çaba, yeni baştan töresel geleneksel çaba karakterine bürünür.

Demek oluyor ki, doğal ekonominin hâkim olduğu sosyal kuruluşlar çerçevesinde, ekonomik çaba, töresel, geleneksel karakterdedir. Bu olgu, antropologlar, etnologlar ve ekonomik tarih uzmanlarınca çok iyi bilinir. Amerikalı etnolog Herskovits şöyle diyor: **«Kültürün teknolojik biçimlerinin ve ekonomik yanlarının meydana gelmesinde töre unsurunun, demek ki, öteki yanlarında**

---

(4) **Krzywicki, böylesi cüzî, hemen hemen farkedilebilir değişmelere** «sosyal diferansiyeller» **[différantielles sociales = içtimaî tefadülîler] diyor. Bu diferansiyellerin gittikçe birikmesini Krzywicki şöyle belirtir:** «Toplumda - uygar bir toplum sözkonusu olmak şartiyle - maddî temelde, en sonunda sosyal hayatın bütün alanlarında bir dönüşüm meydana getirmeye varan, küçücük diferansiyeller birikir (...) Üretim güçlerinin büründüğü biçimde meydana gelen bu cüzî değişmeler, bu **sosyal diferansiyeller,** yavaş yavaş birikirler ve - bir erazide meydana gelen yıllık hafif çöküntüler birkaç yüz yıl sonunda erazinin yapısını nasıl değiştiriyorsa - bir sürenin sonunda bu cüzî sosyal değişmeler de bir entegrale [tamamîye], yani tamamiyle yeni bir ilişkiler yapısının meydana gelmesine sebep olur». **[Polonya dilinde]** «Hayvanlarda ve insan cinsinde sosyal gelişme. Sosyoloji incelemeleri», **PIW, Varşova 1951, s. 207 - 208 ve 210.**

olduğundan daha az olmayan bir önemi vardır.» (5). Kapitalizmin tarihçisi Sombart, kapitalizm-öncesi sosyal kuruluşlarda ekonomik çabanın geleneksel yanını şöylece nitelendirir: **«Bu kuruluşlarda ekonomik çaba ampriktir, gelenekseldir; yani geçmişten geldiği gibi, öğretildiği gibi, alışıldığı gibidir. Bir şeye girişmeye karar verildiğinde, bir davranışa karar verildiğinde, ileriye, ereğe bakılarak işe koyulunmaz, kararın «hikmeti vücudu» bulunup bulunmadığı düşünülmez, geriye bakılır. örnekler, modeller ve tecrübeler aramaya koyulunur.** (6). Ve daha sonra bunu şöylece belirtir: **«Doğumumuzdan başlayarak, belki daha da önce bize hükmünü zor layan çevre, bizi bilgice ve iradece belirli bir yönelimin içine alır; hısımların ve eğiticilerin bütün bilgileri, öğretileri, çabaları, duyguları, kanıları, doğruca ve olduğu gibi kabul edilir (...) Törenin bu kudretine, insan ömrü boyunca bu derece güçlü bir kudret daha eklenir: alışkanlığın kudreti: insana her zaman daha önce yaptığını ve sonuçla, «bildiği» ni seve seve yaptıran ve böylece onu önceden girdiği çarkın da içinde tutan alışkanlığın kudreti (...) Bir başka etken daha araya katılır; öyle ki, topluluğun her bir üyesi ona lâyık bir üye olduğunu göstermek isteğiyle, onun özelliğini meydana getiren kültürel değerlere saygı gösterir (...) Böylece, ilkel insan, çeşitli kuvvetler tarafından, o günkü kültürün çığırı içine sokulmuş olur (...) Kapitalizm - öncesi ekonominin içsel [dahilî] bütünlüğü ve kapitalizm - öncesi bütün kültürel hayat, yaşamanın sürekliliğe dayandığı temel düşüncesinde anlatımını bulur...»** (7).

Max Weber, kapitalizm öncesi toplumlarda ekonomik çabayı, bunu andırır bir tarzda niteliyor. Bununla bir-

---

(5) **Herskovits,** Economic Anthropology [**Ekonomik antropoloji**], **New York 1952, s. 80.**

(6) **W. Sombart,** Der moderne Kapitalismus [**Modern kapitalizm**], **a, g, b., cilt I, birinci kısım, s. 37 - 38.**

(7) **A. g. e., s. 38 - 39.**

likte, problemi çözmek için, şu iki unsuru daha önemle belirtir: Bâzı sosyal sınıf, ya da grupların geleneksel çaba biçimlerini olduğu gibi tutmaktaki çıkarları ile büyü ve dine dayanan müeyyidelerin varlığı. Şöyle yazar: **«Başlangıçta, her yerde** gelenekçilik, **geleneğin kutsallığı kendini gösterir; yalnızca atalardan edinilen ekonomik çaba ve eylemlere önem verilir (...) Alışılmış olan kurulu düzenin dışına çıkma yeteneksizliği ve buna karşı duyulan genel irkinti, geleneklerin korunmasının genel nedenini meydana getirir (...) Bunda daha da güçlü etkisi olan, çabanın** sihirsel basmakalıplaşması **[stéreotypisation magique], alışılmış yaşama tarzına en ufak bir değişiklik getirmeye karşı duyulan kaygı, bunun uğursuz sihirsel sonuçlarından korkmaktan gelen kaygıdır. Bunun altında, genellikle, rahiplerin çıkarları gizli ise de, temelinde sihirsel tehlikelerin varlığı üzerinde iyice yaygın inanç bulunur.»** (8).

Marx, kapitalizm - öncesi kuruluşlarda ekonomik çabaya geleneksel bir karakter veren etken olarak sınıf çıkarlarının önemini vaktiyle belirtmişti. Feodal üretim tarzı üzerine bakın ne yazıyor: **«Bununla birlikte, apaçıktır ki, sosyal üretim ilişkisinin ve buna uygun düşen üretim tarzının temelindeki ilkel ve az gelişmiş koşullar içinde, gelenek, zorunlu olarak ağır basan bir rol oynar. [Ama] her yerde olduğu gibi burada da toplumun yönetici takımının mevcut duruma kanun damgasını basmakta ve töre ve geleneğin çizdiği sınırları yasalarla belirlemekte tüm çıkarları olduğu da bundan daha az apaçık değildir»** (9).

---

(8) **M. Weber,** Witrschaftsgeschichte **[Ekoonmi tarihi], Münih ve Leipzig 1924, s. 302 - 303. Sihirsel basmakalıplaşmaya örnek olarak, Weber, vaktiyle Çin'de demir yolları yapımına girişildiğinde, bâzı dağlara, orman ve akarsulara, ataların ruhlarını tedirgin eder diye el sürülmek istenmemiş olduğunu nakleder.**

(9) **K. Marx,** Le Capital **[Kapital], üçüncü kitap, tome VIII,** éd. cit., p. 173 - 174.

TİCARET VE PARA EKONOMİSİNDE KAZANMA ÇABASI İLE AİLE İHTİYAÇLARINI KARŞILAMA ÇABASININ BİRBİRİNDEN AYRILMASI. EKONOMİK ÇABA EREKLERİNDE YAPI DEĞİŞMESİ

Kapitalizm - öncesi sosyal kuruluşlarda doğal ekonomi hâkim durumda olduğu için, ekonomik çabanın geleneksel ve töresel karakteri de hâkim durumdadır. Köy ekonomisi unsurlarının çokluk yer aldığı her yerde bu durum günümüze değin süregelmiştir. Şu var ki, daha kapitalizm - öncesi sosyal kuruluşlar çerçevesi içinde başlamış olan pazar için üretimin ve **ticaret yoluyla** ve **para ile** mübadelelerin gelişmesi, ekonomik çabadaki geleneksel karakteri kırar. Bu olay, bütün üretimin pazar için üretim haline geldiği ve yalnızca ürünlerin değil, iş gücünün de piyasada ve para ile mübadele konusu olduğu kapitalist üretim tarzının gelişmesi sırasında apayrı bir hızla meydana gelir. O zaman, bütün üretim ve dağılım süreci, ekonomik ilişkilerin mala ve paraya dayandığı koşullar içinde oluşur.

Pazar için üretim ve ticaret yoluyla ve para ile mübadele, ekonomik çaba ile ihtiyaçları giderme süreci arasındaki dolaysız ilintinin kopması sonucunu doğurur. İnsanların ekonomik çabaları birbirinden farklı iki türe ayrılır: **Kazanma çabası** ve **aile ekonomisi içinde çaba**. Kazanma çabası (gündelik dilde **hayatını kazanma** denir), bir miktar para elde etmek, başka deyişle **para olarak gelir** elde etmek amacıyla üretimde bulunmaya ve üretilenleri satmaya (bunların arasında iş gücü de yer alır) ve bir daha bir daha satmaya dayanır. Aile ekonomisinde para geliri (çokluk ailece, ama örneğin bir yatılı okul, bir hastahane, bir kışla, vb. halinde de), ihtiyaçları gidermek için kullanılan ihtiyaç maddelerini satın almak üzere harcanır. Aile ekonomisinde ekonomik çaba işte buna dayanır.

Ekonomik çaba ereklerinin birbirinden farklı iki tü-

re bölünmesi, bu çabanın ereklerinin yeni bir düzene girmesi sonucuna varır. Aile ekonomisi içinde çabanın erekleri, doğrudan doğruya ihtiyaçlarla belirlenmeye devam eder. İhtiyaçların çeşitliliğine bağlı olarak, bu erekler son derece çeşitlidir; örneğin, beslenme, giyinme, barınma, eğlenme, vb. ihtiyaçları bunlardandır. Kazanma çabasının ise — tersine — bir tek, biricik ereği vardır: para olarak bir gelir elde etmek. Bu erek, kazanma çabasının büründüğü somut biçimden bağımsız olarak, her zaman, her yerde birdir. İster tarımsal üretim ya da endüstri üretiminin çeşitli dalları olsun, ya da gemi ile taşıma veya odun yahut kumaş ticareti, para muameleleri, herhangi bir ücretli işin görülmesi olsun, ister yapılan bir tedâvî ya da sanat hizmeti yahut kazanma çabasının somut başka biçimleri olsun, hepsinin ereği her zaman birdir: bir para geliri elde etmek. Bu erek, hayatını kazanarak giderilen somut ihtiyaçlardan da bağımsızdır. İster aileyi geçindirmek (aileye beslenme maddeleri, barınak, giyim eşyası sağlamak), kendine bakmak, turist olarak geziye çıkmak, oyalanıp dinlenmek, başkalarına yardımda bulunabilmek söz konusu olsun, ister herhangi başka somut ihtiyaçlar söz konusu, bunları giderme olanağını sağlayacak kazanma çabasının her zaman bir tek ve aynı ereği vardır: para olarak bir gelir elde etmek.

Ekonomik çabanın, kazanma çabası ile aile ekonomisi içinde çaba olarak ikiye ayrılması, demek oluyor ki, gerçekleşmesi ekonomik çabanın öteki bütün ereklerinin gerçekleşme şartı olan genel ereğin ortaya çıkması sonucunu doğuruyor. Aile çabasına bağlı ve çeşitli ihtiyaçlarla belirlenmiş erekler, ancak kazanma çabasının ereği, yani para olarak bir gelir elde etme ereği gerçekleştiği ölçüde gerçekleşebilir. Bu koşullar içinde, kazanma çabasının ereği, ekonomik çabanın [her kapıyı açan] **anahtar ereği** haline gelir. Gerçekten de, öteki bütün ereklerin gerçekleşmesi, bu ereğin gerçekleşmesine bağlıdır. Böylece ortaya bir **ereklerin özgül** [spesifik] yapısı çıkar: belirli bir

erek, yani para olarak bir gelir elde etme ereği, öteki bütün erekleri gerçekleştirme aracı haline gelir. Ekonomik çabanın erekleri, aralarında bunların gerçekleşmesini sağlayan ortak bir araç bulunmasından ötürü, birbirine bağlı olarak kalır. Ekonomik çabanın — doğal ekonomide olduğu gibi — birbirine paralel ve yanyana duran erekleri yerine, belirli bir yapısı [strüktürü] olan bir erekler sistemi meydana gelir. Bu sistemin anahtar ereği, para olarak bir gelir elde etmek, insanların bütün ekonomik çabalarının merkezi durumuna geçer; kazanma çabası tüm ekonomik çabanın temeli olur.

Ekonomik çabanın böyle bir yapısının ortaya çıkması, bu çabanın geleneksel karakterinin olduğu gibi devamını imkânsızlaştırır. Aile çabasının, geleneksel kültür ve sosyal mevki koşullarıyla ve «hayat tarzı» yla belirlenen ereklerinde, genellik yoluyle, geleneksel ve töresel karakter kendini muhafaza edebilir. Kazanma çabasının ereği ise, tersine, pazar için üretim, ticaret yoluyla ve para ile mübadele ekonomik ilişkilerince zorla kabul ettirilir. Ticarete ve paraya dayanan ekonomide, para olarak bir gelir sağlamak, toplumun kültürünün yarattığı şu ya da bu gelenekten bağımsız olarak, bir **ekonomik zorunluk** meydana getirir. Burada, ekonomik kanun gücünü taşıyan ve ticarete ve paraya dayanan ekonomik ilişkilerin sonucu olan bir zorunluk söz konusudur. Gerçekten de, para olarak bir gelir elde etmeksizin, öteki bütün ekonomik çabalar imkânsızdır. Hangisi olursa olsun, geleneksel ve töresel ekonomik çaba erekleri sistemine, anahtar erek olarak, hayatı kazanma zorunluğunu sokan ve bu sistemi, yukarda belirtildiği gibi, anahtar erek merkezi çevresinde toplanmış birbirine bağlı erekler yapısı haline getiren, böylelikle bu geleneksel ve töresel ekonomik çaba erekleri sistemini çatlatan bu olgudur. Kazanma çabasının ereği, demek ki, toplumun kültürünün tümünden ve bundan doğan — ekonomik ya da öteki — geleneksel çaba ereklerinden bağımsızdır.

Kazanma çabasında, doğal ekonomide olduğu gibi büyük bir erekler çeşitliliğinin değil, birtek ereğin orta-

va çıkmasından ötürü, bu çabanın bütün amaçları ile bütün yanları, bütün tekniği bu biricik ve ortak ereğin uydusu hâline gelir. Bunu, **araçların ortak bir erek tarafından bütünleştirilmesi** [intégration des moyens par une fin commune] olayı meydana gelir diye anlatıyoruz. Bu nitelikte bir bütünleşme, araçları, uygulanmaları amaciyle kasıtlı bir sistem hâlinde birbirine bağlar. Bu olay, ekonomik çabada, doğal ekonomiye kıyasla tamamiyle yepyeni kosullar yaratır. Doğal ekonomide birbirine paralel büyük bir erekler çeşitliliği ile araçlar çeşitliliği vardır; bâzı araclar kendine özgü bir tarzda belirli ereklere uyarlanmıştır (örneğin ekmek beslenme ereğine), başkaları çeşitli ereklere yararlar (örneğin odun ev inşasına, ulaştırma araçları yapımına ya da yakıt olarak). Erek ve araçların bu karmaşık yapısı, gelenek aracılığiyle meydana getirilmiştir ve geleneksel ve töresel bir çaba hâlini alır. Buna karşılık, kazanma çabasında, ereğin birtek, üstelik kesinlikle zorunlu olması ve bütün araçların bu biricik ereğe bağlı duruma gelmesi, çabayı açık seçik hâle koyarak yalınlaştırır. Araçların kazanma çabasının ereği tarafından bütünleştirilmesi, bunları gelenek ve göreneğin çarklarından kurtarır. Gerçekten de, bu bütünleşme, belirli bir araca — kazanma çabası açısından, yâni para olarak bir gelir elde etme açısından — her seferinde değer biçmeyi gerektirir. Araçların seçimi, bunların elde edilmesi mümkün para geliriyle ilintisini kuran bir akıl yürütmeye [muhakemeye] dayanılarak yapılırken, bu açıdan işe yaramaz araçlar — dayandıkları geleneklere bağlı kalınmaksızın — bir yana atılır.

KAZANMA ÇABASININ KARAKTERİ OLARAK RASYONELLİK

Demek oluyor ki, ticaret ve para ekonomisinde, kazanma çabasının ereğinin olduğu gibi araçlarının da ge-

lenekle ilintisi kesilir. Kazanma çabası, akıl yürütmeye dayanan bir çaba, başka deyişle bir **rasyonel çaba** hâlini alır. (10). Kazanma çabasının ereği — ekonomik

---

(10) **Eylemde** [aksiyonda] **rasyonellik kavramı, yalnızca ekonomik çabaya değil, her türlü eyleme uygulanabilir. Eylem türleri üzerindeki sımflaması geniş yayım konusu olmuş olan Max Weber,** «değer kazandırıcı rasyonel» **[«rationnelle valorisatrice»] (Wertrationales Handeln) dediği bir başka tür eylemden ayırdettiği** «erekçi **[gayeci]** rasyonel eylem» **[action rationnelle finaliste] (zweckrationales Handeln) deyimini kullanıyor. (Bk:** Witschaft und Gesellschaft **[Ekonomi ve toplum], cilt I, s. 12). Ama, öyle geliyor ki bu ikinci tür eylem ilkine indirgenebilir ve birtek eylem kategorisi yeter. Kotarbinski'ye gelince, o birtek kategori ayırdediyor. [Polonya dilinde]** İyi işgörme dersleri, **Lodz 1955, s. 137. Ayrıca, Weber, geleneksel eylemler ve heyecana dayanan eylemler ayırdımı da yapmaktadır (s. 12). Oysa, eylemin heyecanlılık karakteri bir başka sınıflama ilkesine dayanır: rasyonel eylem gibi geleneksel eylem de olumlu yada olumsuz bir heyecanla renklenmiş olabilir, haz ya da elemle birlikte yürüyebilir. Demek oluyor ki, rasyonel eylem ile geleneksel eylem arasındaki ayırım yeter. Kaldı ki, Weber'in bu iki kategoriyi yalnızca ekonomik tarih incelemelerinde kullanması da ayrıca ilginçtir (Bk:** Wirtschaftsgeschichte **[Ekonomi tarihi], a. g. b., s. 15 ve 302 - 303). İnsanın bütün bilinçli ve kasıtlı eylemlerinin rasyonel bir eylem olduğunu ileri süren ve «rasyonel eylem» deyiminin bu nedenle bir** sözuzatımı **[pléonasme] olduğunu söyleyen Ludwig von Mises'in bu iddiası ise büsbütün yanlıştır. (Ludwig von Mises.** Human Action **[İnsan eylemi].** A. Treatise on Economics **[Ekonomi üzerine bir deneme], New Haven 1949, s. 18). Mises ileri sürer ki, rasyonel eylemin biricik karşıtı, uyarıcılara, irâdenin denetimi altında olmayan bir refleks tepkisidir** (a. g. b., s. 20). **Bu, rasyonel eylem gibi bilinçli ve kasıtlı bir eylem olan, ama rasyonel eylemden, erek ve araçların bu eyleme uygulanmış bir akıl yürütme sonucu değil, gelenekle kurulmuş olmasiyle ayrılan geleneksel eylemin varlığını inkâr etmektir. Rasyonel eylemde olduğu gibi geleneksel çabada da erek ve araçların bilinci sözkonusudur. Bu iki tür çabanın birbirinden farkı, geleneksel çabada erek ve araçların mevcut geleneğe göre belirlenmesine karşılık, rasyonel çabada ilgili eyleme uygulanan akıl yürütmeden çıkarılmasıdır. Gerd Alscher,** «Rationalitat und Irrationalitat in den wirtschaftlichen Handlungen und ihre Erfassung

çabanın öteki bütün ereklerinden herhangi birinin gerçekleşmesi için de vazgeçilmez şart olarak, akıl yürütme sırasında bir mantık zorunluğuyla ortaya çıkar. Araçların değeri ise, mantıkça çıkarsamayı [*], doğa kanunlarına, ekonomik ilişkilere ve bilinen somut olgulara uygulama yoluyle biçilir.

Rasyonel eylemleri, öyleyse, iki türe ayırıyoruz: nesnel [objektif] rasyonellik ve metodolojik rasyonellik (11.) Birincisi [nesnel rasyonellik], araçların seçilmesi, nesnel olarak var olan gerçek durumlara, yâni sâhiden mevcut olgulara, kanunlara ve ilişkilere uygun düştüğü zaman söz konusudr. İkincisi, yâni metodolojik rasyonellik, eylemin — ilgili eylemde bulunan kişinin kendi bilgileri açısından — rasyonel olduğunu, başka deyişle araçların seçimini belirleyen mantıkça çıkarsamanın edinilmiş bilgi çerçevesinde doğru olduğunu gösterir. Bunda (ikincisinde), bu bilgilerin, nesnel olgunun durumuna uygun olup olmadığı meselesi şüphesiz biryana bırakılır. Açıktır ki, kazanma çabasının rasyonelliği, metodolojik bir rasyonelliktir. Çünkü, bu çaba dolayısiyle yapılan akıl yürütme, çabada bulunan kişinin kendi bilgilerine dayanır. Kaldı ki, davranış tarzı olarak alınan eylemin özgürlüğü [proprieté = hassiyet] yalnızca metodolojik rasyonelliktir. Nesnel rasyo-

---

durch die Wirtschaftstheroie» **[Ekonomik eylemlerde rasyonellik ve irrasyonellik ve bunların ekonomi teorisi yoluyla kavranması] adlı bir incelemesinde von Mises'in görüşünün tam yerinde bir tenkidini yapıyor (Schmollers jahı buch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1957, s. 5 - 12).**

[*] Bk. Türkçe çeviri, cilt II, s. 64 ve sonr., T. Ç.

(11) **Kotarbinski böylesi bir ayırımı [Polonya dilinde]** «İyi iş görme dersleri» **adlı eserinde öne sürer (Lodz 1955, s. 137 - 139). Sözkonusu eserde, metodolojik olarak rasyonel olup da nesnel olarak rasyonel olmayan bir eylem örneği verilmiştir:** «Adamın biri gezi programını resmî tren târifesine göre yapmışsa da, târifede bildirildiği halde, tren inmeye karar verdiği istasyonda durmadığı için gideceği yere ulaşamamıştır.»

nellik, bu eylemin dayandığı bilginin gerçeğe uyup uymaması [adéquation] meselesidir.

Geleneksel ve töresel ekonomik çabadan rasyonel kazanma çabasına geçiş, başka deyişle ekonomik çabanın **rasyonelleştirilmesi,** ticaret ve para ilişkilerinin gelişmesi ölçüsünde ilerliye ilerliye olur. Başlangıçta, kazanma çabasının yanısıra, ihtiyaçları giderme araçlarını elde etmek üzere başka yollar da, yani kendi üretim ve dağılımını kendi yapma tarzı da uygulanmaya devam ettiği için bu geçiş frenlenir. Derebeyi ve köylü, hattâ kendi ihtiyaçlarını gidermeye imkân veren rençberliği, hayvan yetiştiriciliğini ve başka işleri henüz büsbütün bırakmamış zanaatkâr, para kazanmayı gerektirmeksizin bu ihtiyaçları başka tarzda giderme imkânını bulmaya devam ederler. Para olarak bir gelir elde etmek, ekonomik bir zorunluk karakterine henüz tamamiyle bürünmemiştir. Kapitalist üretim tarzının gelişmesidir ki, ticaret ve para ilişkilerini evrenselleştirerek, işgücü dahil her şeyi mal haline koyarak, hayatı kazanma evrensel ekonomik zorunluğunun doğmasına yolaçar. Bütün üretim ve dağılım süreci rasyonel ekonomik bir çaba haline gelir; ekonomik cabanın geleneksel karakteri aile ekonomisi alanına itilip sıkıştırımış olur ve bu alana bile reklâm ve kapitalist teşebbüs zihniyetinin başka metotları bir süre sonra zorla sızmaya başlar. Üretim ve dağılım alanında geleneksel çaba, kapitalist rejimde bile artık yalnızca doğal ekonomi unsurlarının geniş ölçüde süregeldiği köylü ekonomisinde zarzor tutunmamaya devam eder.

Üretimde ve dağılımda geleneksel ve töresel çabadan rasyonel kazanma çabasına geçişe dayanan bu dönüşümü meydana getiren etken, kapitalist teşebbüsün ortaya çıkması ve çabada bulunmasıdır. Teşebbüs, sistemli bir tarzda kazanma çabasına girişmiş kişilerden meydana gelen bir topluluktur. Kapitalist teşebbüse gelince, bu tür teşebbüs baska tür teşebbüslerden, kazanma çabasına imkân veren maddî araçların (üretim

araçları, dağılım araçları yada hizmetlerin görülmesi için gerekli bütün araçlar), ücretli emekçileri çalıştıran bir kişinin yada bir grubun (kapitalistlerin) özel mülkkiyetinde olmasiyle ayrılır. Bu emekçiler ücret biçiminde bir karşılık elde ederler.

Kapitalist teşebbüste ekonomik çaba, ilk defa olarak, bir başkasına yer vermeyen tek bir erek halinde, para elde etmeye yönelir. Bu teşebbüslere sâhip olanlar sınıfının tümünün —burjuvazinin— çabası, ticaret ve para ilişkilerinin evrenselleşmesiyle sonuçlanır. 1847 de, yani kapitalist üretim tarzının Batı - Avrupa'da genelleştiği bir dönemde yazılmış olan Komünist Manifestosu, kapitalist üretim tarzının getirdiği değişikliklerin bilânçosunu şu sözlerle özetler: **« [Burjuvazi], nerede iktidarı ele geçirdiyse, feodal, ataerkil [patriyarkal], saf sevgiye dayanan ilişkileri ayaklar altına aldı. Geçmişin çeşit çeşit ilintilerini (...) insanla insan arasında soğuk menfaat ilintisinden,** ver paramı al malını **kabaca dayatmalardan başkasını ayakta komamak üzere, hepten kırıp parçaladı»** (12). Daha ötede şunlar yazılıdır: «**Dayanıklılığı ve sürekliliği olan ne varsa hepsi tozolup gitmekte, kutsal olan ne varsa saygısızca karşılanmakta ve, sonunda, insanlar, yaşama koşullarına, yanılmışlığını anlayan gözlerle bakmaya zorlanmaktadır.** «(13). Rasyonel ekonomik çaba, kapitalist teşebbüsten toplumun bütün sınıf ve tabakalarına geçerek yaygınlaşır. Artık herşey, yaşamak için para kazanma ekonomik zorunluğunun çarkına kapılmıştır.

---

(12) **K. Marx et F. Engels. Le Manifeste Communiste, Editions Sociales, Paris 1960, p. 17.**

(13) **İbid., p. 18.**

KAZANMA ÇABASININ EREĞİ İLE ARAÇLARININ NİCELENMESİ [QUANTİFİCATİON = KEMMİYET HALİNE GETİRME] ÖLÇÜLÜRLÜK VE ORTAK ÖLÇÜYLE ÖLÇÜLÜRLÜK ([MENSURABİLİTE ET COMMENSURABİLİTE])

KÂR KATEGORİSİ

Ticaret ve para ilişkilerinin gelişmesi ve özellikle kapitalist üretim tarzı, kazanma çabasını soyutlaştırarak ve genelleştirerek, bu çabaya akıl yürütmeye dayanan rasyonel bir çaba karakteri vererek, bu çabanın ereğini ve araçlarını ölçülür ve ortak ölçüyle ölçülür duruma getirir. Ozaman, ereğe ve araçlara nicel [kemmî] yanlarıyla bakılmaya **(niceleme)** ve bunlar **tekbiçim** [uniforme] **ölçü birimleri**'yle, para birimleriyle gösterilmeye başlanır. Kazanma çabasının ereği —bu erek ortaya çıkalıberi— para birimleriyle anlatılan nicel bir kategoridir. Araç harcamaları da nicel kategorilerdir. Ama, başlangıçta, örneğin «livres, aunes, pintes» yada «pièces» gibi çeşitli fiziksel birimlerle ifade edilirdi. Ticaret yoluyla ve para ile mübadeleler bu harcamaların tekbiçim para birimleriyle ifade edilmesi sonucunu doğurdu ve, bu sâyede, bu harcamalar, para birimleriyle ifade olunan bir **mâliyet fiyatı**'nın kısımları olarak, birbirleriyle ortak ölçüyle ölçülür hale geldi. Bu harcamalar, aynı zamanda, kazanma çabasının amacı ile, yani para geliri ile ortak ölçüyle ölçülür duruma geçti.

Böylece, varılan erek ile harcanan araçları nicelikçe kıyaslama ve bu kıyaslama sonucunu para birimleriyle ifade imkânı elde edilmiş oldu. Kapitalizm-öncesi pazar için üretim ve ticaret yoluyla mübadele biçimlerinde bu «ortak ölçüyle ölçülürlük» henüz tam değildir. Gerçekten de emek harcamalarını kapsamaz. Kapitalist üretim tarzı, işgücünü mal haline geçirerek, böylelikle para birimleriyle ifade edilen mâliyet fiyatının unsuru yaparak, ekonomik çabanın araçlarının ve ereğinin kapitalispt teşebbüs içinde ortak öçlüyle ölçülürlüğünü tam olarak gerçekleştirir. Elde edilen para geliri ile yüklenilen maliyet fiyatının nicelikçe kıyaslanması ekonomik **kâr** kategorisinde ifadesini bulur. Kâr, kapi-

talist teşebbüsün çabasının, nicelikçe ölçülebilir, tekbiçim ereği olur.

KAPİTALİST TEŞEBBÜSLERDE PARA İLE HESAP VE MUHASEBE

Erğin ve araçların tekbiçim ölçü birimleriyle gösterilerek nicelenmesi ve ekonomik kâr kategorisinin ortaya çıkması, teşebbüsün çabasının rasyonelliğini, gelir ile mâliyet fiyatının bütün unsurlarını **para ile hesap**'la ifade edilmesi imkânını sağlar. Bu da, muhasebe yada defter tutma yöntemlerinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine yolaçar. Ereğin ve araçların nicelenmesine ilkin ticaretle uğraşan kapitalist teşebbüslerde başlandığı için, bu muhasebe de hepsinden önce bu tür teşebbüslerde ortaya çıkar. Tesebbüsün çabasının bütün unsur ve sonuçlarının tüm para ile hesaplanması, çift yönlü [muzâaf] hesabın îcâdı sayesinde mümkün olmuştur. Bu tür muhasebe, teşebbüsçe yapılan çeşitli çabalardan her birine ait hesapların, o teşebbüsün tüm çabasını sentetik bir tarzda kavrayan genel, esas bir hesapta birleştirilmesine dayanır. Sermaye hesabı (**capital account, kapital rechnung**) denilen ve teşebbüsün para ile giriş ve çıkışlarıyle yanyana getirilince, teşebbüse varlığının para ile değerini (aktif ile pasif dengesi biçiminde) eksiksiz belirleme imkânını sağlar (14).

---

(14)**Ticaret defterlerinin sistemli bir şekilde tutulmaya başlaması XIII'üncü yüzyıla kadar gerilere gider. İtalya şehirlerinde ve özellikle Floransa'da tüccarlar başlıca ticarî muamelelerinin muntazam hesaplarını tutmaya başlarlar. XIV'üncü yüzyılda bu tür hesaplar Fransa'da da vardı. Çift yönlü muhasebe XIV'üncü yüzyılın sonunda Kuzey - Italya şehirlerinde, muhtemelen önce Cenova'da ortaya çıkar ve sonra da özellikle Venedik'te gelişir. (« Venedik usulü defter tutma» deyimi bundan gelir). Oradan Batı - Avrupa'nın bütün büyük ticaret merkezlerine ve özellikle Hollanda'ya yayılır. Çift yönlü muhasebeyi sistemli bir şekilde ilk açıklayan, 1494'te Venedik'te yayımladığı** «Summa di arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita» **[Tüm aritmetik, geometri, oran ve orantı üzerine] adlı eseriyle Luca Pacioli olmuştur. Araplardan alınan Hint kaynaklı desimal sayı**

Muhasebe, teşebbüsün çabasının tam gelişmiş rasyonelliğini ifade eder: çünkü geliri ve maliyet fiyatını meydana getiren bütün unsurların ve varlığın (serma-

---

sisteminin ve bunun getirdiği hesap metotlarının rolü de büyüktür. Leonardo Pisano'nun 1202'de Floransa'da yayımlanan «Liber abaci» [abak kitabı] adlı eseri bu alanda devrimci bir rol oynamıştır. Desimal sisteme geçiş, muhasebenin ve ticaret defteri tutmanın gelişmesiyle gerçekte sıkısıkıya ilintilidir. Kuzey-İtalya şehirlerinde ve sonra da başka ülkelerde genç liğe - ticaret mesleğine hazırlamak için - para ile hesabı ve defter tutmayı özel olarak öğreten okullar ortaya çıkmaya başlar. Bu okullar Floransa'da XIV'üncü yüzyıldan beri vardı. Sermaye hesabı (capital account, kapitalrechnung) **daha geç, XVI'ıncı yüzyılda ortaya çıkar. Hollandalı yazar Simon Stevin (desimal kesirlerin kullanılmasına da katkısı olmuştur), daha 1608'de, teşebbüsün yıllık bilânçosunun ve tâcirin ölmesi yada firmanın feshi halinde bilânço yapılmasını gerekli bulur. Teşebbüse, Lâtince «ratio» [akıl] dan gelen ve başlangıçta hem zekâ anlamında ak'ı, hem de hesabı ifade etmek üzere İtalyancada «ragione», fransızcada «raison» denilmesi geleneğinin kurulduğunu da hatırlatmak yararlı olur. Demek oluyor ki, kapitalist teşebbüsün rasyonelliği ve bunun ticarette para hesabiyle ilintileri etimolojide bile ortaya çıkıyor. Kapitalist teşebbüste defter tutma usulünün gelişmesi ve bunun ekonomik çabayı rasyonelleştirme etkeni olarak taşıdığı anlam konusunda Sombart'ı inceleyiniz.** (Der modern Kapitalismus **[Modern kapitalizm], a. g. b., cilt II, I'inci kısım, s. 110 - 138). Sombart, ekonomik çabanın para ile hesapla ortaya çıkan rasyonelleştirilmesinin doğa bilimlerine doğrudan doğruya yaptığı etkiye dikkati çeker. Ayrıca, bu rasyonelleştirmenin bilimsel ekonomik kategorilerin meydana gelmesine doğrudan doğruya etkisini de önemle belirtir:** «Çift yönlü muhasebe, olayı, yalnızca nicelik **[kemmiyet]** olarak görmek ana düşüncesinden çıkarılmış sonuçlara, yani doğa bilgisinin bütün hârikalarını ışığa çıkarmış ve konumuz bakımından şüphe yok ki tarihte ilk defa olarak bir sistemin açıkça ana düşüncesi haline gelmiş olan bir **nicelemeye** dayanır. Çift yönlü muhasebeden, doğa bilimlerini öylesine geliştirmiş olan gravitasyon **[evrensel çekim]**, kan dolaşımı, enerjinin korunması düşüncelerinin ve başka düşüncelerin tohumlarını myedana çıkarmak için parlak zekâya hâcet yoktur.» **(s. 119). Daha ilerde, bilânço-**

yelerin) değerindeki değişmelerin nicelikçe tesbitine ve kıyaslanmasına dayanır. Demek ki muhasebe mantıkça ve matematik çıkarsamaya dayanmaktadır. Muhasebe, aynı zamanda, bu rasyenelliği daha kesin hale getirmeye yarayan âlettir. Daha da özellikle - teşebbüs çerçevesi içinde - erek tarafından tüm bütünleştirilmesini sağlayan âlettir. Teşebbüsçe uygulanan araçlara teşebbüse yararlığı bakımından değer biçilmesi para ile hesap sâyesinde sağlanır. Üretim ve dağılımın maddî tekniği ve öteki bütün çabalar, para ile hesap vasıtasıyle teşebbüsün kâr sağlamak olan tek ereğine sıkı sıkıya bağlı hâle getirilir.

KAPİTALİST TEŞEBBÜSÜN EKONOMİK ZORUNLUĞU OLARAK KÂRIN ÂZAMÎLEŞTİRMESİ [maximation]

Kazanma çabasının ereğinin nicelenmesi [quantification], bu ereği âzâzmîleştirme (maximer), yanî —mevcut şartlara göre— nicelikle ölçüsü en yüksek de-

---

lardan sözaçarak da şöyle der: «Meseleye işte böylesine yaklaşılmasıdır ki sermaye kavramının meydana gelmesini sağlamıştır. Demek bu durumda denebilir ki, çift yönlü muhasebe den önce sermaye kategorisi yer yüzünde yoktu» **(s. 120). Sombart, kapitalist teşebbüslerin çabalarının, değişmez** [fixe = sâbit] **ve döner** [circulant = mütedavil] **sermaye kategorilerinin, sermaye biçimlerinde değişme, ticarî dolaşım, sermaye rotasyonu, üretim mâliyeti fiyatları kategorilerinin ve ekonomi politiğin başka kategorilerinin doğmasına nasıl sebeb olduğunu da gösterir. Max Weber, kapitalist teşebbüslerin tersine, kapitalist olmayan toplumların tüccar, faizci ve sarraflarının defter tutmadıkları ve para ile muhasebeleri bulunmadığı olgusuna dikati çeker** (Wirtschaftsgechichte [Ekonomi tarihi] a, g, b., s. 198-203). **Marx, Venedik ve Holanda'da para ticaretiyle uğraşan teşebbüslerin, özellikle sarraf dernek ve loncaları denilen teşebbüslerin muhasebenin gelişmesindeki etkilerine dikkati çeker. Bundan bir tür işbölümü meydana gelmiş ve sarraflar defter tutma yükümünü üzerlerine almışlardır** (Le Capital, **Üçüncü kitap, tome VI, éd., cilt., p. 327 - 328).**

recede olan bir ereği gerçekleştirme isteğini harekete geçirir. Nedeni, bu ereğin, ekonomik çabanın öteki bütün ereklerini gerçekleştirme aracı olmasıdır; eğer bu erek en yüksek derecede gerçekleştirilirse, o zaman o derece çok sayıda ihtiyacı gidermek mümkün olur. Para gelirini âzamiye çıkarma isteği, ticaret ve para ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak artar. Bu istek daha kapitalizm-öncesi sosyal kuruluşlarda ortaya çıkar ve yerleşmiş geleneksel yaşama tarzını çok zaman sarsacak duruma gelir; bundan ötürüdür ki doğal ekonomi içinde yaşayan egemen sınıflar ile onlara bağlı tabakaları bu isteğe karşı çeşitli tedbirler almaya sevkeder..

Vaktiyle Aristot, kullanma değerine dayanan zenginlik isteğinin sınırlı olduğunu, **«çünkü, yaşamayı mutlu kılmaya yetebilecek nesnelerin miktarının sınırsız olmadığı»**'nı, oysa para isteğinin sınır tanımadığını, **«ereği kendi kendinde olan»** para edinme isteğine **«eğilim bakımından sonsuz denebileceği»**ni (15) belirterek bu nokta üzerine dikkati çekmişti. Para gelirini âzamiye çıkarma isteği, Ortaçağda, insanın **«kendi durumuna uygun olarak»** yaşamasını sağlıyabilecek ölçüden fazla **«dış servetler** [erdemler]» edinmemesi gerektiğini bildiren kilise öğretisiyle kötülenmiştir (16). Ortaçağda, herkesi kendi durumuna göre yaşamaya zorlamak için, ticaret ve para alışverişi sâyesinde zenginleşen burjuvazinin har-

---

(15) **Bu konuda bk: K. Marx.** Le Capital **[Kapital], Birinci kitap, tome I, éd. cit., p. 156.**

(16) **Ortaçağ felsefe ve teolojisini sistemleştirmiş olan St. Thomas d'Aquin şöyle yazar: [Lâtince]...** «Şüphesiz insan, bâzı ölçüler içinde, kişisel durumuna göre yaşayışı için gerekli bir takım dış zenginliklere sâhip olmayı arzular. Öyleyse günah, söz konusu ölçünün aşılmasına dayanır. Netekim, herhangi biri ihtiyacından fazla olan miktarı ya büsbütün çoğaltmak yada elinde tutmak ister. Cimriliğe varan bu duyguya «ölçüsüz sâhip olma hırsı» denir. (Summa Theologica [Yüksek İlâhiyât], 2 inci madde [Sorun], fıkra 118).

camalarını sınırlamaya çalışan, israfa dair birçok kanunlar **(leges sumptuariae)** çıkarılmıştır (17).

Bununla birlikte, pazar için üretimin ve ticaret yoluyla ve para ile mübadelelerin gelişmesi, kapitalizmin ticaret ve denizcilik alanındaki gelişmesi ve nihayet kapitalist endüstri üretiminin gelişmesi, bu dirençleri gitgide kırdı. Bu sürec Rönesans, Hümanizma ve Reform çağının entellektüel ve moral devriminde anlatımını buldu. En sonunda, para gelirini âzâmiye çıkarma isteği mubah ve hattâ, daha sonra da, istenilir birşey oldu. Ticaret mübadelelerinin feodal tarımsal üretime girmesinin doğrudan doğruya sonucu, toprak rantından gelen para gelirini arttırma isteği ve, buna bağlı olarak, köylü kitlelerinin sömürülmesini yoğunlastırmak olmuştur (18).

---

(17) **Polonya'da lükse karşı bu tür kanunlar, daha doğrusu fermanlar XIV'üncü yüzyılda çıkarılmıştır. Bu kanunlar XVII'inci yüzyılda burjuvaların lüksüyle mücadele etmek için uygulanıyordu. Kürk, kadınların süs eşyası, ipekli kemerler, maroken pabuçlar giyilip kuşanılmasını yasaklıyorlardı. XVIII'inci yüzyılda bu feodal vasıtadan bir kez daha yararlanmak istenildiyse de, bu, geçmiştekinden başka bir maksada dayanıyordu: Gerçekten de, bu seferki kanunun amacı, ithalâtı ve her şeyden önc elüks eşyasının ithâlini önlemek ve böylelikle millî endüstriye destek olmak ve sermaye birikimini kolaylaştırmaktı.** Leges sumptuare **[men'i israfat kanunları] başlangıçta burjuvaziye uygulanmakta idi. Sonraları aynı zamanda soylulara da uygulanır. Bu kanunların müeyyideleri vardı: ağır para cezaları ve bu kanunlarla yasaklanmış lüks eşyasının müsaderesi (Bk: Z. Kaczmarczyk ve B. Lesnodorski, [Polonya dilinde]** «Polonya Devlet ve hukuk tarihi», **PWN, Varşova 1957, 2'inci kısım, s. 261, 365, 483).**

(18) **Bunun sonucu, Marx'ın** «aşırı-iş» **[yada fazla-iş = surt raravail]** oburca iştihası **(Heisshunger nach Mehrarbeit)» dediği olay olmuştur. Bu olay aşırı-işin mal haline geldiği her yerde kendini gösterir.** «Bir toplumda ekonomik bakımdan mübadele değeri değil de kullanma değeri hâkimse, aşırı-iş azçok belirli ihtiyaçlar çevçevesiyle sınırlanır. Şu var ki, üretimin karakteri kendi kendine hiç de oburca bir iştiha yaratmaz (....) Ama, üretimleri hâlâ kölelik ve toprak-kulluğu biçiminde cer-

Para gelirini âzamîleştirme isteği, ekonomik çabanın kazanma çabası ile aile ekonomisi içinde çaba olarak ikiye bölünmesinin kaçınılmaz sonucudur. Bu da, tıpkı para ile hesap için olduğu gibi, kazanma çabasının rasyonelliğinin ifadesidir. Tek bir ereğe yönelen ve nicelenmiş rasyonel çaba, zorunlu olarak, bu ereği, varılması mümkün, nicelikçe âzamî seviyede gerçekleştirmeye çalışır. Bu ereğin gerçekleştirilmesinden vazgeçmek, bunun yanısıra başka ereklerin de bulunduğunu, bunun biricik erek olmadığını gösterir.

Para gelirini âzamîleştirme isteğinin tam olarak gelişmemesi, ancak, para kazanmaya dayanan bir çabanın yanısıra, ihtiyaçları gidermek üzere araç elde etmek için başka imkânların bulunduğu yerlerde sözkonusu olabilir. Örneğin bir köylü kendi aile ekonomisinin ürünlerinden bir kısmını tüketmeyi (örneğin yağını pazarda satacağı yerde kendisi tüketmeyi) yeğ sayarak maksimum kâr elde etmek ten vazgeçebilir; ücretli işçi kendi bahçesini işlemek üzere (örneğin, ücretli işe haftada daha az gün ayırarak) yada sağlığını korumak için (örneğin, ücreti parça hesabıyle öde yorsa daha az yoğun çalışarak) maksimum ücret sağlama imkânından vazgeçebilir. Kapitalist teşebbüste ise, tersine, kâr peşinde koşmaktan başka hiçbir çıkar yol yoktur: herşey para birimiyle nicelenip hesaplanmıştır; herşey

---

yan eden halklar kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu milletlerarası pazara sürüklendi mi ve bu olgudan ötürü ürünlerinin yabancı ülkelere satışı başlıca çıkarları haline geldi mi, işte bu andan başlayarak aşırı-işin korkunç sonuçları, uygarlığın bu ürünü, gelip köleliğin ve toprak kulluğunun barbarlığına eklenir». **(Le Capital [Kapital], Birinci kitap, tome I, éd. cit., p. 231—232). Polonya'da pazar için tahıl üretiminin artması, özellikle XVI'ıncı yüzyılda başlayan tahıl ihracatı, toprak kulluğu ve ortakçılık, yarıcılık ekonomik sisteminin gelişmesiyle ve köylülerin zorlandığı angaryanın artmasıyle sonuçlanmıştır. Bk: Tadeusz Manteuffel yönetiminde yayımlanan [Polonya dilinde]** «Polonya tarihi», **PWN, Varşova 1958, cilt I, ikinci kısım. s. 91—99 ve 429—432.**

para karşılığı satılmakta ve satınalınmaktadır; ve teşebbüsün biricik ereği kârdır. Bundan ötürü, kapitalist teşebbüste **kârın âzamîleştirilmesi,** ekonomik bir zorunluk olur.

EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ VE İKİ VARYANTI: EN BÜYÜK SONUÇ İLKESİ İLE ARAÇLARDA TASARRUF İLKESİ

Kapitalist teşebbüste kârın âzamîleştirilmesi, **ekonomik rasyonellik ilkesi** yada kısaca **ekonomik ilke** denilen bir genel davranış ilkesinin uygulanmasıyle olur. Eylemim ereği ile araçlarının nicelendiği koşullar içinde genel rasyonel davranış ilkesi işte budur. Bu ilke, belirli miktarda araç sarfına karşılık en yüksek seviyede ereğe varmaya yada belirli bir seviyedeki ereğin gerçekleşmesi için asgarî araç sarfına dayanır. (19) Bu davranışın birinci var-

(19) **Mesele tam bir kesinlikle açıklanmak istenirse, ekonomik ilkenin uygulanabilmesi için, çabanın ereğinin tamamiyle nicelenebilir olmasına hiç ihtiyaç yoktur. Ereğin daha yüksek yada daha alçak derecede gerçekleştiğini söyleyebilmek için, bunun çeşitli gerçekleşme derecelerinin düzenli bir sıraya tâbî bir cümle [un ensemble ordonné] meydana getirmesi kâfidir. Ereğin ölçülebilir olması zorunlu değildir. Yani, ereğin gerçekleşme derecelerinin gerçek [réel] sayılar cümlesi ile yada bunun alt-cümlelerinden herhangi biri ile (örneğin, rasyonel sayılar cümlesiyle yada tabiî sayılır cümlesiyle) bi-univoque uygunluk [mutabakat] halinde bir cümle teşkil etmesi zorunlu değildir. Bu sonuncu halde, ereğin belirli bir gerçekleşme derecesinin bir başka gerçekleşme derecesinden belirli bir oranda (örneğin 3 kere, yada 5 kere) daha büyük olduğu söylenebilir. Bu tam bir niceleme olur. Bununla birlikte, ereğin âzamîleştirilmesini mümkün kılmak için, ereğin gerçekleşme derecesinin az yada çok yüksek olup olmadığını bilmek yeter; bunu ölçebilmek zorunlu değildir. Apaçıktır ki, ölçülebilirlik [mensurabilité] sözkonusu ise ereği gerçekleştirme derecelerinin cümlesi sırf bundan ötürü düzenli bir sıraya tâbî [ordonné] dir, ama aksi doğru değildir. Kimileri, düzenli bir sıraya tâbî ve**

yantına **en büyük sonuç ilkesi** ya da **en büyük verim** [randıman] **ilkesi denir.** İkincisine **en az araç harcama ilkesi** yada **araçlarda tasarruf ilkesi** (20). Bir teşebbüste bütün araç harcamaları türdeş [mütecanis] bir mâliyet fiyatı kategorisinin kısımları ise, bu ikinci varyantın böylesi bir teşeb-

---

bir cümle meydana getiren bir olayı tanımlamak için «büyüklük» [grandeur], tersine, çeşitli gerçekleşme derecelerinin, gerçek sayıların cümlesi ile yada bunun alt-cümlelerinden herhangi biri ile bi-univoque uygunluk hâlinde bir cümle meydana getirdiği bir olayı göstermek için «nicelik» [quantité = kemmiyet] terimlerini kullanıyorlar. Gerçek sayıların cümlesi düzenli bir sıraya tâbî olduğu için her nicelik bir büyüklüktür; ama her büyüklük bir nicelik değildir. Nicelik meydana getirmeyen bir büyüklük hâli, örneğin mâdenlerin sertlik ölçeğidir. Mâdenler sertlik derecelerine göre sınıflandırılır, ama bu, hiç de bir mâdenin ötekinden üç defa sert olduğu anlamına gelmez. Bu terminoloji uygulanarak denebilir ki, ekonomik ilkeyi uygulamak için ekonomik çabanın ereğinin bir büyüklük meydana getirmesi kâfîdir; bu erek bir nicelik de meydana getirebilir, ama zorunlu olarak değil. Teşebbüsün kârı bir niceliktir. bundan ötürü de kapitalist teşebbüste ereğin nicelenmesi ekonomik rasyonellik ilkesini uygulamak için gerektiğinden çok unsur taşır.

(20) **Kotarbinski bu iki varyant arasında açık seçik bir ayırım yapar. Eylemin «ekonomik rasyonellik» inden söz açar ve bu «ekonomik rasyonellik» in iki varyantını «verim» ve «tasarruf» olarak birbirinden ayırdeder. Bunları şu tarzda tanımlar:** «Davranış, belirli harcamalar karşılığında değeri nekadar çok ürün verirse o derece verimli, belirli bir ürünün elde edilmesi için ne kadar az masraf ödenirse o derece tasarrufludur.» **([Polonya dilinde]** «İyi iş görme dersleri», **a.g.b., s. 124). Kotarbinski, «ürünün değeri» ve «masrafın ölçüsü» terimlerinin oldukça belirsiz anlamlarına işaretle (a.g.b., s. 126) şöyle der:** «Verime gelince; ürünün araya giren bütün değerleri para ile ölçülebilir ticarî mübadele değerine tamamiyle bağlanabilirse ve bütün masraf türleri için de aynısı yapılabilirse çok elverişli bir durum meydana gelir.» (İbid. **[Polonya dilinde]** Hukukçular için mantık dersleri, **a.g.b., s. 159-160'a da bakınız). Kimileri ikinci varyantı anlatmak üzere «sâyi akal ilkesi» [principe du moindre effort] deyimini de kullanıyor. Sây [emek],**

büse uygulanmasına **en düşük maliyet fiyatı ilkesi** denebilir.

Bu iki varyant aynı sonuca götürür: birinci varyanta göre hareketle, çıkış noktası olarak eldeki bütün araçları harcama yolunu seçiyor ve, bu araçlara göre, ereğin mümkün olan maksimum gerçekleşme derecesini elde ediyoruz. Tersine, ikinci varyanta göre davranmakla, ereğin belirli bir gerçekleşme derecesinden hareket edip bunu mümkün olan minimum araç sarfıyle elde ediyor, tasarruf ettiğiniz araçları da ereğin gerçekleşme derecesini yükseltmek amacıyla kullanıyoruz; bu davranış, eldeki araçlara göre ereğin mümkün olan maksimum gerçekleşme derecesini elde etmeye varır. Demek ki bunlar, ekonomik rasyonellik ilkesine uygun, eşdeğerde [muadil] iki davranış varyantıdır (21).

---

maddî araç harcamalarına paralel olarak, araçlardan sâdece biri olduğu için, bu çok dar bir deyimdir. Üstelik, kapitalist teşebbüste emek ancak bir para harcaması biçimine büründüğü ölçüde hesaba katılır.

(21) **Kimizaman bu iki varyanta şu biçimde birarada rastlanır: asgarî araç sarfı karşılığında âzamî sonuç almak. Ne var ki, böylesi bir birleştirme bir karşıtlığa götürür. Diyelim ki birinci varyant gerçekleşti, yani belirli araçların sarfına karşılık ereğin âzamî gerçekleşme derecesi elde edildi. Ozaman araç harcamalarını daha da azaltmak mümkün olamaz; çünkü bu, ereğin gerçekleşme derecesinin düşmesine, başka deyişle evvelce maksimum olarak varılmış olan dereceden daha aşağıya düşmeye sebeb olur. Yada tersine: diyelim ki ikinci varyant gerçekleşti, yani ereğin gerçekleşme derecesi mümkün olan enaz araç sarfıyla sağlandı. Ozaman da ereğin gerçekleşme derecesini daha çok yükseltmeye imkân kalmaz; çünkü bu, araç harcamalarının arttırılmasını, başka deyişle, evvelce minimum olarak yapılmış olan harcamalardan fazla bir harcamayı gerektirecektir. İncelenen varyantlar bir alternatifin [almaşın] iki terimini [haddini] temsil ederler: bunların birleştirilmesi mantıkî bir olmazlığa götürür. Ekonomik rasyonellik ilkesine değğin bütün akıl yürütmelerde olduğu gibi bunda da, araç harcamaları ile ereğin gerçekleşme derecesinin müsbet yönde ol-**

Araçları ekonomik rasyonellik ilkesine uygun olarak kullanmaya, **araçlardan optimum yararlanma** denir. Optimumdan uzaklaşan bir harcama araçların israfı olur. İsraf, rasyonel olmayan bir çabanın belirtisidir. Sonucu ise, çabanın ereğinin eldeki araçlara göre mümkün olan en yüksek dereceye ulaştırılamamasıdır. Öyleyse denebilir ki, ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanması, araçlardan optimum yararlanmaya, bunların israfına yer vermemeye dayanır.

KAPİTALİST TEŞEBBÜSÜN TARİHSEL ÜRÜNÜ OLARAK EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ

Ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulandığı yer kapitalist teşebbüstür. Kapitalist teşebbüstedir ki, insanların ekonomik çabaları tarihinde ilk defa olarak, bu ilke bütün gücüyle ortaya çıkar. Daha önce, yani doğal ekonomide kendini göstermesine imkân yoktur. Gerçekten de, doğal ekonomide farklı derecelerde nicelenmiş ve birbirleriyle ortak bir ölçüyle ölçülemez büyük bir ekonomik çaba erekleri çeşitliliği vardır. Bunun gibi, uygulanan araçlarda da ortak ölçüyle ölçülürlük [commensurabilité] sözkonusu değildir. Bu koşullar içinde ekonomik çaba, töreyi ve geleneği izler, gelenekle yerleşmiş erekleri geleneksel araçlarla gerçekeştirir. Pazar için üretimin ve ticaret yoluyla ve para ile mübadelelerin gelişmesi, tekbiçim, nicelenmiş bir ereğe yönelen kazanma çabasının [öteki çabalardan ayrılarak] tekbaşına ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Kapitalist ticaretin ve kapitalist üretim tarzının gelişmesi, kapitalist teşebbüsün doğmasına yolaçar ki, bu teşebbüste çabanın bütün unsurları nicelenmiş ve para ile

---

duğu, yani daha çok bir miktardaki aracın -ekonomik rasyonellik ilkesi uygulanarak- ereğin daha yüksek bir gerçekleşme derecesini sağlayacağı, buna karşılık, ereğin daha üstün bir gerçekleşme derecesinin -bu ilke uygulanırsa- daha çok miktarda aracı gerektireceği kabul edilir.

hesaba bağlanmış, çabanın bir tek ve biricik ereği ortaya çıkmıştır: maksimum kâr elde etmek. Ekonomik rasyonellik ilkesinin ve iki varyantının - en büyük sonuç ilkesi ile araçlarda tasarruf ilkesinin - işlenip oluşması da teşebbüsün uygulamaları içinde olur. Bu oluşum, kapitalist üretim tarzının gelişmesi ölçüsünde, gitgide meydana gelir.

İlkönce, kapitalizmin başlangıç döneminde, teşebbüs hâlâ sâhibinin aile ekonomisiyle yada doğal ekonominin başka biçimleriyle birlikte yürür. Para olarak kâr ereğinin yanısıra, teşebbüs sahibinin doğal ekonomi çerçevesinde gerçekleştirebileceği başka erekleri de vardır; buysa, kârı âzamîleştirme isteğini frenler (22).

Bununla birlikte, teşebbüs, sâhibinin aile ekonomisinden ve doğal ekonominin bütün unsurlarından kendini tamamıyle kurtardığı dönemde (23), doğal ekonomi unsur-

---

(22) **Kapitalizmin başlangıç döneminde teşebbüs ile aile ekonomisinin böylesine birleşme tarzlarına örnekler Sombart tarafından verilmiştir. XIX'uncu yüzyılın başında bile hâlâ, Silezya'da büyük toprak sahiplerine ait mâdenler, toprağın tarımsal üretimle değerlendirilmesiyle birlikte işletiliyordu. Demir izabesi ancak işletmede mevcut odunun miktarına bağlı olarak yapılıyordu. Bolzano şehrinin büyük tüccarları yazları işletmelerini kapayıp sayfiyeye giderlerdi. Benjamin Franklin bile, işine günde ancak 6 saat ayırıyordu. Bu durumda, başka erekler kârı âzamîleştirme isteğiyle rekâbet halindedir (Bk:** Der moderne Kapitalismus **[Modern kapitalizm] a. g. b., cilt II, 1'inci kısım, s. 53—58).**

(23) **Teşebbüsün, sâhibinin aile ekonomisinden ayrılmasında yolaçıcı bir rolü ticaret şirketleri ile eshamlı şirketler oynamıştır. Ticaret şirketleri, Batı - Avrupa ülkelerinde -başlıca deniz aşırı ticaret ve sömürgelerin sömürülmesiyle ilişkili olarak- XVI'ıncı ve XVII'inci yüzyıllarda gelişirler. Eshamlı şirketler de, aynı koşullar içinde, ilkin yer yer XVI'ıncı yüzyılda ortaya çıkarlar, sonra da XVII'inci yüzyılda gelişirler. Şu var ki, kapitalist endüstri üretiminin gelişmesi, aile işletmeleri yada şirketler (bunlar çok zaman zâten aile işletmesinin hukukî biçiminden başka birşey değillerdi) şekli altında meydana gelmiştir. Örneğin, Viktorya İngiltere'si sınaî teşebbüs tipi böylesiydi. Alfred Marshall'in, dürüst hizmetlerine mükâfat olarak sâhibi-**

ları ortadan kalktığı ölçüde, kârın âzamîleştirilmesi, aynı zamanda ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanması, teşebbüsü, araya başka bir unsur karışmaksızın yönetmeye başlar. Bu oluşum, daha belirgin olarak, sözkonusu ilkenin ikinci varyantının, yani araçlarda tasarruf ilkesinin teşebbüse uygulanması biçiminde kendini gösterir; bu ilke, kapitalist teşebbüsün çabasının kolaylıkla farkedilebilir ayırıcı çizgisi halini alır. Marx, bu olguya şu sözleriyle dikkati çekiyor: **«Üretim araçlarının kullanılmasındaki bu tasarruf, belirli bir sonuca enaz masrafla ulaşmaya yönelen bu metot, işin ayrılmaz öteki güçlerinden çok daha yüksek bir derecede sermayenin ayrılmaz bir gücü olarak, kapitalist üretim tarzına özgü bir metod olarak ortaya çıkar ve bu tarzın karakterini belirler» (24).**

Ekonomik rasyonellik ilkesi, yalnızca, uygulanması teşebbüsün ereğini gerçekleştirmede biricik yol olmasından ötürü değil, aynı zamanda, teşebbüsler arasındaki rekabetin, bunu uygulamayan teşebbüsleri iflas tehlikesiyle karşılaştırarak, bu ilkenin uygulanmasını gerekli kılmasından ötürü de, kapitalist teşebbüs için ekonomik bir zorunluktur. Mâliyet fiyatlarının düşürülmesi için teşebbüsler arasında yürütülen sürekli yarış, geride kalan, ötekileri izlemeye gücü yetmeyen teşebbüsleri piyasanın dışına atar, iflasa sürükler ve tasfiye olunmaya zorlar. Rekabetin etkisiyle meydana gelen doğal ayıklanma [tabiî

---

nin kızıyle evlenmesine sık sık raslanan delikanlı örneğini belirgin bir hazla hatırlatarak sözünü ettiği «firma» bu tip bir teşebbüstür. (Bk: Principes d'économie politique **[Ekonomi politiğin temelleri], F. Sauvaire-Jourdan çevirisi, Giard et Brière, Paris 1907, tome I, p. 506 dipnotu). Bununla birlikte, teşebbüsün aile işletmesi karakterine rağmen, fabrika olarak önemi ve karakteri öyle engeller haline gelir ki, teşebbüsü sâhibinin ailesinin aile ekonomisinden ayırır. XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısında, modern kapitalist teşebbüsün klâsik biçimini meydana getiren mahdut mesuliyetli ve eshamlı şirketlerin yığın hâlinde ortaya çıkıp gelişmeye başlamasına tanık olunur.**

(24) **K. Marx.** Le **Capital [Kapital] III'üncü kitap, tome VI, éd. cit., p. 103.**

ıstıfâ], sâdece ekonomik rasyonellik ilkesini uygulamaya yetenekli olduğunu isbatlayan teşebbüslerin yaşamasına imkân verir. Bundan ötürüdür ki, kapitalist teşebbüsler için eylemin rasyonelliği, yalnızca üretim ve mübadele ilişkilerine özgü ekonomik uyarıcıların sonucu değildir, kesinlikle hayatî bir zorunluk da meydana getirir. Kazanma çabasında, ne duygulara, ne para ile nicelenmemiş geleneksel değerlere, ne de geleneksel gevşekliğe hiç yer kalmaz. Bütün bunlar yerlerini kârı âzamîleştirme aşılmaz zorunluğuna bırakırlar (25).

Ekonomik rasyonellik ilkesiyle yönalan davranış, demek oluyor ki, tarihsel gelişmenin ürünü, ekonomik ilişkilerdeki gelişmenin belirli bir tarihsel düzeyinin karakteridir. Kimilerinin yanlış olarak öne sürdükleri gibi (bu soruna ilerde döneceğiz) bu, insanların ekonomik çabalarının evrensel bir özgülüğü değildir. Tam tersine, insan tarihinin uzun bir dönemi süresince ekonomik çaba -yukarda gördüğümüz gibi- töresel ve geleneksel bir tarzda oluşur. Erekler ve araçlar azıcık değişikliğe uğrar, hattâ bâzı tarihsel dönemlerde şiddetle biçim değiştirdiği de olur ama, çabanın karakteri geleneksel olarak kalmaya devameder. Ekonomik çabanın bir kısmının rasyonelleştiği, yani kazanma çabasının rasyonelleştiği koşulların (çaba ereğinin tekbiçimleşmesine ve nicelenmesine yer veren koşullar) meydana geldiğini görebilmek için ticaret ve para ilişkilerinin ve kapitalist üretim tarzının gelişmesini beklemek gerekir. Erek ve araçların birbirleriyle aynı ölçüyle ölçülebelirliği, kapitalist teşebbüste kesinlikle gerçekleşir, çabanın bütün unsurlarının para ile hesabı, biricik erek olarak kârın âzamîleştirilmesi olgusu ortaya çıkar. Ekonomik rasyonellik ilkesi ozaman eksiksiz uygulanma alanı bulur. Rekabet, bu ilkeye her türlü aykırılığı iflasla cezalandırarak, bu ilkenin uygulanmasını denetler. Demek, uzun süren tarihsel bir gelişme sonundadır ki, ekonomik rasy-

(25) **Söz konusu zorunluğun tekelci kapitalizm koşulları içinde uğradığı değişiklikler sorunu ayrıca incelenmeyi gerektirir ki, bu inceleme bu eserin bundan sonraki kısımlarında yapılacaktır.**

nellik ilkesine uygun haraket âdeti böylece kurulmuş ve bu pratiğin sonucu olarak insan zihninde bu ilkenin bilincine varılmıştır (26).

KAPİTALİST ÜRETİM TARZI KOŞULLARI İÇİNDE EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİNİN SINIRLI, ÖZEL KARAKTERİ VE ÇELİŞKİLİ AKSİYON TARZI

Demek ki, ekonomik rasyonellik ilkesinin tarihsel ilk zaferi kapitalist teşebbüste kaydedilmiştir. Ama, bu, aynı zamanda hem sınırlı, hem de bozukbiçim [déformé] bir zaferdir. Sınırlıdır, çünkü herbir teşebbüsü tek tek ilgilendirir ve toplumun ekonomik çabalarının tümünü, üretim ve dağılım sürecinin tümünü kapsamaz. Kapitalist teşebbüsün çabasındaki rasyonelliğin **özel** bir karakteri, **sosyal olmayan** bir karakteri vardır. Kapitalist teşebbüsün çabasındaki rasyonellik, ekonomik rasyonellik ilkesini, özel kârı âzamîleştirmek amacıyle, özel bir ereğin gerçekleştirimesine uygulamaya dayanır; toplumun ekonomik çabasının tümünü kapsayan hiçbir ereğe yaramaz. Üretim araçlarının özel mülkiyetinin ve bunun gereklerinin sonucu -kapitalist üretim tarzının anarşik karakterinin sonucu- işte budur.

Üretim araçlarının özel mülkiyeti, özel teşebbüslerin özel ereklerinden başkasına yer vermez: özel teşebbüslerden herbiri kendi âzamî kârını elde etmek peşindedir. Buna karşılık, sosyal üretim ve dağılım sürecinin tümünü

(26) **Fizyokratlar ekolünün kurucusu olan Quesnay, eksik bir şekilde olmakla birlikte, başka deyişle, en yüksek sonuç ilkesi ile enaz araç sarfı ilkesini birleştirmekle birlikte (bildiğimiz gibi bu olmaz bir şeydir), ekonomik rasyonellik ilkesini formülleştirmişti. Bu konuda Quesnay şöyle der:** «Harcamaları mümkün olan asgarîye indirerek yararlanmayı azamî derecede arttırmayı sağlamak, ekonomik davranışın kemâle erişidir.» «Sur les travaux des Artisans» **[Zanaatkârların çalışma tarzları üzerine], ikinci diyalog,** François Quesnay et la Physiocratie **[François Quesnay ve fizyokratlık], INED, Paris 1958, tome II, p. 894.**

kapsayan hiçbir ortak erek, bütün teşebbüslerin çabalarını hepbirden kendisine bağlayan hiçbir erek yoktur. Başka deyişle, kapitalist teşebbüste araçların tümünün teşebbüsün ulaşmak istediği erekle bütünleşmesi [intégration] sözkonusudur. Buna karşılık, özel teşebbüslerin ereklerinin toplumun ekonomik çabasını yönetecek ortak bir erekte bütünleşmesi sözkonusu değildir ve üretim araçlarının özel mülkiyeti koşulları içinde sözkonusu olamaz da. Bundan ötürüdür ki, ekonomik rasyonellik ilkesi, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde, yalnızca çeşitli teşebbüslerin tek tek kendi içlerinde uygulanabilir ve, buna karşılık, toplum ekonomisinin tümüne uygulanma alanı bulamaz. Buna varabilmek için, üretim araçlarının sosyal mülkiyeti gerçekten zorunludur.

Kapitalist üretim tarzında ekonomik rasyonelliğin bozukbiçimliliği kapitalsit üretim ilişkilerinin çelişkili karakterinin sonucudur. Kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde, teşebbüsce kârın âzamîleştirilmesi ücretli emekçiler sınıfını sömürme yoluyle olur. Gerçekten de, kâr, artık-değerin bir kısmıdır. Ekonomik rasyonellik ilkesinin kapitalist teşebbüsçe uygulanması, teşebbüs sâhibinin artık-değer oranını arttırmak ve çokluk işçilerin sağlık, güvenlik ve hattâ kimizaman hayatları bahasına arttırmak amacıyle sürekli bir baskıda bulunmasının kaynağı olur. Bu, kapitalist teşebbüsün ekonomik rasyonellik ilkesinin ikinci varyantını, yani araçlarda tasarruf ilkesini uyguladığı zaman gözle görülür hâle gelir. Araçlarda tasarruf, teşebbüs bakımından, üretim mâliyetinde, başka deyişle maddî araçlarda tasarruf ile el-emeği masraflarında, yada işçi ücretlerinde tasarrufa dayanan ilkedir. Tasarrufun birinci türü, işçilerin ne sağlık ve güvenliklerini ne de emekçi olarak kişiliklerini hesaba katmayan çalışma koşullarına varır. İkincisi, ücretler üzerinde sürekli bir baskıya, çokluk kitle hâlinde işsizliğe sebep olan işçi alımının kısılmasına götürür.

Üretim araçlarında bu tasarruf ilkesinin uygulanışından sözaçan Marx şunları belirtiyor: «**Kapitalist üretim sistemi, tabiatında saklı karşıtlıklardan ve çelişkilerden**

ötürü, en sonunda, değşmez [constant = sâbit] sermayede (27) yapılacak tasasrufların mintarına, sonuçla kâr oranını yükseltecek araç tasarruflarının miktarına, hattâ işçinin hayat ve sağlığında israfa, yaşama koşullarını alçaltmaya bel bağlar (...) Bu tasarruf, işçileri dapdaracık ve sağlığa zararlı gözlere tıklım tıklım tıkıştırmaya (kapitalistlerin ağızıyle buna binâlarda tasarruf denir), tehlikeli makineleri aynı yere yığmaya ve kaza tehlikelerine karşı korunma araçlarını ihmâle, nitelikleri gereği sağlığa dokunan yada, mâdenlerde olduğu gibi, tehlikeli üretim süreçlerinde güvenlik tedbirleri alınmamasına kadar varır. Üretim sürecini, işçi için insanca, hoş yada hiç değilse katlanılabilir hâle koyacak herhangi bir tesisatın sözü bile olmaz. Kapitalist gözüyle bu masraflar, yararsız ve mantıksızca bir israf olur. Kapitalist üretim, pintiliğine karşılık, insan malzemesini harcamakta zâten çok müsriftir » (28).

İşçi ücretlerini minimum seviyede tutma eğilimi, ne ör-

---

(27) **Değişmez sermayeden Marx, kullanılan üretim araçlarının değerini anlar.**

(28) **K. Marx.** Le Capital **[Kapital], III'üncü kitap, tome VIII, éd. cilt., p. 105. Kapitalist üretim çerçevesinde ekonomik rasyonellik ilkesinin çelişkili aksiyonu Kautsky tarafından son derece açık seçik belirtilmiştir:** «... Tasarrufta bulunmak, gerçekten, yalnızca teknik değil, aynı zamanda ekonomik bir erdem [fazîlet] dir. Bununla birlikte öyle ekonomik ilişkiler vardır ki, güçlüler, tasarrufu kendilerine bağlı öteki insanların, kölelerin yada ücretli işçilerin iş-güçlerini cömertçe harcamak sayarlar. İsrafın böylesi, belirli bâzı ekonomik ilişkilerin ayırıcı niteliğidir. (....) Birbirine karşıt sınıf çıkarları dünyasında, her tasarrufu bütün ilgililer bakımından tasarruf saymak imkânsızdır. Kapitalist, işçilerinin iş saatlerinde değil, ücretlerinde tasarruf eder. Nerde direnmeyle karşılaşmazsa, işçiler bakımından, israfın en çılgıncasını yapmakta ve bunu, şüphesiz, ekonomik ilke adına yapmakta sakınca görmez. Ekonomi alanında değil, sadece teknik alanındadır ki «ekonomik ilke» her zaman tek anlamlıdır; çünkü bu alanda ne birbirine karşıt menfaat, ne de karşıt sınıflar söz konusudur.» (Die materialistische Geschichtsauffassung **[Maddeci tarih görüşü], Berlin 1927, cilt I, s. 726—727).**

neğe ne de yoruma ihtiyaç gösterir. Eğer bugün en çok ilerlemiş kapitalist ülkelerde işçilerin sağlık, güvenlik ve hayatlarının israfında azalma olduysa ve, kısmen, ücretleri en düşük seviyede tutma eğilimi de azaldıysa, bu, kapitalist teşebbüslerde uygulanan ekonomik rasyonellik ilkesinden ileri gelmemektedir. Bu ilkeye rağmen oralarda böyle olması, işçi sınıfının gücünün, sendika hâlinde ve politik örgütlenme gücünün ve bu güçten yararlanma yeteneğinin sonucudur. Bunun delili, Marx'ın tasvir ettiği olguların, yabancı egemenliği altındaki yada, politik sistemleri demokratik olmayan ülkelerde olduğu gibi, işçi sınıfının zayıf, örgütlenmemiş, politik aksiyonlarda bulunma imkânı elinden alınmış olduğu ülkelerde süregelmekte olmasıdır.

Kapitalist üretim tarzı çerçevesinde, ekonomik rasyonellik ilkesi demek ki çelişik [mütenâkız] bir şekilde yürür.

Kapitalist üretim tarzı çerçevesi içinde ekonomik rasyonellik ilkesinin sınırlı, özel karakteri ve çelişkili aksiyon biçimi, bu ilkenin kapitalist teşebbüsçe uygulanmasında, araçlardan toplumun tümü bakımından, son hadde kadar yararlanmayı ve öncelikle sosyal üretim güçlerinden son hadde kadar yararlanmayı sağlayamaz. İşletmede araçlardan maksimum tasarruf, toplumun tümü ölçüsünde araç israfıyle birlikte yürür. Bu olay, üretim güçlerinin insan unsurunun israfı (biraz önce sözkonusu olmuştu) ile maddî üretim güçlerinin israfı şeklinde kendini gösterir. Bu nokta özellikle doğa zenginlikleri konusunda geçerlidir. Kapitalist teşebbüsler bu zenginliklere karşı çokluk bir yağma ekonomisi izlemeye koyulurlar: orman zenginliklerinin sömürülmesinde, deniz avcılığında, toprağın sömürülmesinde olduğu gibi. İş gücünün ve doğa zenginliklerinin yağma ekonomisine eğilim, kapitalist teşebbüsün, ne iş gücü ne de doğa zenginlikleri bakımından, yeniden-üretim sosyal ihtiyacını hesaba katmamasından doğar ki, bu da kapitalist üretim ilişkilerinin özgül [spesifik] karakterinin sonucudur.

Üretim güçlerinin israfının bir başka belirtisi, kapitalist teşebbüse uygulanan ekonomik rasyonellik ilkesinin,

aynı zamanda hem sınırlı, özel karakterinden, hem de çelişkili aksiyonundan doğan ekonomik krizlerdir. Fiyatların tekelci yapısını ve semayelerin değerini muhafaza etmek için üretimi kısan monopol ve oligopollerin (29) çabasından doğan üretim gücü israfı ile tekelci kapitalizmin geri kalmış ülkelerde üretim güçlerini geliştirmeye ekonomik bakımdan yetenekli olmaması olgusuna bağlı israfı ayrıca zikretmek uygun olur. Demek oluyor ki, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde uygulanan ekonomik rasyonellik ilkesi, ters ve toplumun tümü bakımından araçlardan son haddine kadar yararlanmak olan kendi prensibine aykırı bir sonuç vermektedir. Bu öyle bir sonuçtur ki, Marx'ın dediği gibi, «o [kapitalist üretim] **bir yandan münferit kapitalist için kazandığını, öte yandan toplum için kaybeder» (30).**

Bu biçimbozukluklarına rağmen, kapitalist teşebbüste ekonomik rasyonellik ilkesine uygun davranış pratiği ve özellikle bu ilkenin insan zihninde bilincine varılması tarihsel önemde bir kazanç meydana getirir. Bu, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde maddî tekniğin gerçekleştirdiği güçlü gelişme ölçüsünde önemli bir kazançtır ki, bu gelişme de zâten ekonomik rasyonellik ilkesinin teşebbüsün çabasın-

---

(29) **«Oligopol» teriminin neyi anlattığı konusunda, daha ilerde VII'inci bölüm, s.... deki 28 sayılı dipnotuna bakınız. [Sözkonusu bölüm Türkçe çevirinin IV'üncü (sonuncu) cildinde yayımlanacaktır. Türkçe çevirinin II. cildine de koyduğumuz ilgili parçanın çevirisi şudur:**

«Oligopol diye, her biri piyasaya bir dereceye kadar hâkim olabilecek, yani satılan ve satın alınan malın fiatı üzerinde etkide bulunabilecek derece önemli birden çok teşebbüsün yer aldığı bir duruma diyoruz. Bu, belirli bir piyasada yalnız bir teşebbüsün bulunduğu salt monopol ile, piyasadaki teşebbüsler sayısının, bunlardan tek tek her birine piyasada oluşan sürece ancak azıcık [cüz'i] bir etkide bulunabilip, hiçbirine piyasa fiatına belirleyici etkide bulunma imkânını vermeyecek kadar çok olduğu serbest rekâbet arasında, ikisi arası bir durumdur.» **T.Ç.]**

(30) **K. Marx.** Le Capital **[Kapital], III'üncü kitap, tome VI, ed. cilt., p. 105.**

da uygulanmasıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Teşebbüsün kârını âzamîleştirmek amacıyle ekonomik çabanın rasyonelleştirilmesi, ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanması sâyesinde, üretim güçlerinin hızla gelişmesini sağlayan uyarıcılar ve imkânlar ortaya çıkmıştır. Bugün ki, üretim güçlerinin olgunluğa erişmiş olmasından ötürü üretim araçlarının sosyal mülkiyetine dayanan yeni üretim ilişkilerine geçmek mümkün, hattâ zorunludur, özel teşebbüsle sınırlı ekonomik rasyonellikten, sosyal ölçüde uygulanan bir ekonomik rasyonelliğe geçme olanağı -ve zorunluğu- da ortaya çıkmaktadır. Bu oluşum, ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanmasında yeni bir çığır açmaktadır.

SOSYAL EKONOMİNİN PLANLANMASI, EKONOMİK RASYONELLİĞİN SOSYAL ÖLÇÜDE GERÇEKLEŞMESİ

Daha önce de hatırlattığımız gibi, ekonomik çabanın sosyal ölçüde rasyonelliği, çeşitli teşebbüslerin ulaşmak istedikleri ereklerin sosyal üretim ve dağılım sürecinin tümünü kapsayan tek bir ereğe tâbî kılınmasını gerektirir; başka deyişle, çeşitli teşebbüslerin çabalarının düzenleştirilmesini [koordinasyonunu], bu teşebbüslerin ereklerinin, toplumun ekonomik çabasının tümünü yöneten ortak bir erek tarafından bütünleştirilmesini gerektirir. Bu düzenleştirmeye **sosyal ekonominin planlanması** denir. Özel ekonomik rasyonllliğin sınırlarını bir tür aşma ve çeşitli teşebbüslerin çabalarını düzenleme ihtiyacı -sonuçla planlama ihtiyacı- daha kapitalist rejimde kendini duyurur. Planlama, tekelci kapitalizm çağında türeyen ve kapitalist teşebbüslerin biraraya gelmesinden meydana gelen konsorsiyom, törst ve kartellerin kendi içlerinde ve devletin ekonomik çabanın bâzı alanlarını yönetmeyi üzerine alması sonucunda ortaya çıkar. Ne var ki, üretim araçlarının özel mülkiyetinden ötürü, böyle bir planlama sosyal ekonomiyi topyekûn kapsayamaz ve bu nedenle -özel

ekonominin rasyonellik alanını genişletse de bu, ekonomik rasyonelliğin ne sınırlılık karakterinde ne de çelişkili aksiyon tarzında bir değişiklik meydana getiremez. Ayrıca, belirli bir teşebbüs grubunu kapsayan bu türlü planlar, üretim araçlarının özel mülkiyetinden ötürü, tek tek bu teşebbüser bakımından bile, dar bir uygulanma gücüne sâhiptir. Bu eserin devamında incelenecek olan nedenlerden ötürü, devletçe düzenlenen planların gerçekleşme olanağı da, özellikle büyük monopolcü ve oligopolcü teşebbüsler için bir takım sınırlarla sınırlıdır. Meğer ki bu planlar kendilerini ilgilendiren özel ekonomik ereklere uygun düşsün. Kaldı ki, ozaman bile, bu planların rasyonelliği, kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili karakteri yüzünden tehlikeye düşer.

Sosyal ekonominin planlanması, başka deyişle üretim ve dağılım süreçlerinde sosyal ölçüde rasyonelliğe varılması ancak soisyalist üretim tarzıyle mümkündür. Üretim araçlarının sosyal mülkiyeti, teşebbüsün karakterini değiştirir ve teşebbüsü **sosyalist teşebbüs** [işletme] haline dönüştürür. Kârın âzamîleştirilmesi, artık, teşebbüsün sonuncu ereği olmaktan çıkar. Sosyalist teşebbüsün çabası, sosyal ekonomi planında anlatımını bulan tüm-sosyal [pan-social] bir ereğe bağlanmıştır. Bu plan, ereği, nicelenmiş, nicelikçe ölçülebilir bir biçimde belirler. Plan, genel olarak, bu ereğin gerçekleşmesine yarayacak başlıca araçları, örneğin yatırımların hacimlerini ve dağılışlarını, endüstrinin ve tarımın çeşitli dallarının üretimlerini, istihdamı, bölüşümü vb. de belirler ve teşebbüslere belirli çabalar tesbit eder.

Sosyalist işletmede kâr kategorisi muhafaza olunur. Şu var ki, bu kategori teşebbüsün sonuncu ereği olmaktan çıkarak planın tüm-sosyal ereğine bağlı bir araç halini alır. Kâr planla tesbit edilen işlerin görülmesi için uyarıcı hizmetini gördüğü gibi, davranışın ekonomik rasyonellik ilkesine uygun olup olmadığını gerçekleme aracı hizmetini de görür. Sosyalist üretim tarzında çeşitli işletmeler tarafından yapılan çabaların ereklerinin sosyal ekonomi planında belirlenmiş olan ortak sosyal erekte bütünleşmesi

böylece gerçekleşir. Bu bütünleşmenin kaplamı [şümûlü] değişken [mütehavvil] olabilir; toplumun (31) yaygınlığına [extension] uygun düşen bir genişlik gösterir. Bugün, sosyalist üretim tarzının hüküm sürdüğü yada meydana gelmekte olduğu ülkelerde bu genişlik, toplumun devlet örgütüne uygun düşmekte [tekabül etmekte] ve böylece millî ekonomiyi kapsamaktadır. Sosyalist üretim tarzının önümüzdeki bir gelişme evresinde, sosyal ekonomi planlamasının şüphesiz milletlerarası bir kaplamı olacaktır; daha bugünden, bunun ilk tohumları ortaya çıkmaktadır (32).

SOSYALİST PLANLAMANIN AYIRICI ÇİZGİSİ OLARAK EREKLERİN MERTEBELENDİRİLMİŞ (hiérarchisée) YAPISI

Sosyalist işletmenin çabasının sosyal planda tesbit edilmiş ereğe bağlanması, dolaysız yada dolaylı olabilir. Örneğin, millî ekonomi planı çerçevesi içinde çeşitli alt-düzeyleri ilgilendiren plânlar mevcut olabilir: bölge plânları yada başkaları. Demek ki, bölgelere, çevrelere vb. ilişkin planlar ile belirli işletmelerin birleşik planarı, örneğin bir makine endüstrisi yada linyit topluluğu planı mevcut olabilir. İşletmenin çabası, doğrudan doğruya sosyal ekonominin genel planına değil de, alt-düzeyde uygulanacak plana bağlanmış olabilir. Alt-düzeydeki bütün planlar

---

(31) **Daha yukarda belirttiğimiz gibi, toplumdan, elbirliği [coopération] ve iş bölümü ilişkileri içinde biraraya gelmiş bütün insanları, başka deyişle, aralarında elbirliği yapan ve birbirleri için çalışan insanları anlıyoruz. Bk: Bölüm II [Türkçe çeviri, cilt I, T.Ç.].**

(32) **Ekonomik plânların Sovyetler Birliği ile Avrupa halk demokrasisi ülkelerinin katıldığı Ekonomik Yardımlaşma Konseyince gerçekleştirilen kısmî koordinasyonu bunun bir çekirdeğini meydana getirmektedir. Hâlen, Çin Halk Cumhuriyeti ile Asya'nın öteki sosyalist ülkeleri de bu konseyin çalışmalarına katılıyor.**

sosyal ekonominin genel planına azçok bağlı tutulurlar; bu planlarda kararlaştırılmış erekler, sosyal ekonominin genel planında tesbit edilmiş ereği gerçekleştirme araçlarıdır. Bundan başka, bâzı sosyalist işletmelerin planla tesbit edilmiş hiçbir görevi olmayıp bunların kârı âzamîleştirme ilkesine uygun olarak hareket etmeleri mümkündür. Maksimum kârın elde edilebileceği koşulları koyarak plan, işletmenin çabasının sonucunu bu yolla tesbit etmiş olur. Bu da, işletmenin çabasını sosyal ekonomi planının ereğine dolaylı tarzda bir tâbî kılma yoludur.

Sosyalist işletmelerin ereklerinin planla tesbit edilmiş ortak bir erekte bütünleştirilmesi, ereklerin mertebelendirilmiş bir yapısının meydana gelmesiyle sonuçlanır. Bu yapının tepesinde üstün erek, birinci derecede bir erek de diyeceğimiz sosyal ekonomi planının ereği yeralır. Bu ereğin gerçekleşmesine doğrudan doğruya yarayan araçlar ikinci derecede erekleri meydana getirirler. İkinci derecede ereklerin gerçekleşmesine doğrudan doğruya yarayan araçlar da kendi sıraları bakımından üçüncü derecede erekleri, vb. meydana getirirler. Çeşitli işletmelerin çabalarının erekleri, bu erekler hiyerarşisinde çeşitli mertebeleri işgal ederler. Örneğin, demir yolları ve büyük demirçelik işletmeleri ikinci derecede erekleri gerçekleştirirlerken, mahallî dökümhaneler ve düğme fabrikaları, hiyerarşinin daha alt bir mertebesinde yeralan erekleri gerçekleştirirler. İşletmenin çabasının bu erekler hiyerarşisindeki yerini, genel olarak, işletmenin sosyal ekonomi planıyle bağlarının dolaysız yada dolaylı olması ve [eğer dolaylı ise] bu dolaylı bağın seviye ve karakteri belirler.

Ereklerin mertebelendirilmiş yapısı, sosyalist üretim tarzının özgülüklerinden biridir; nasıl ki kapitalist üretim tarzının özgülüğü, çeşitli teşebbüslerin birbirinden bağımsız, birbirlerine paralel ereklerinin - herbiri için ayrı ayrı kârı âzamîleştirme ereğinin bulunması ise. Ereklerin mertebelendirilmiş yapısı, gerçekten de, sosyal ekonomi planlamasının, çeşitli sosyalist işletmelerin ereklerinin sosyal ekonomi planıyle tesbit edilmiş üstün bir erekte bütünleşmesinin ifadesidir. Bu yapı, sosyalist üretim tar-

zına özgü, sosyal ölçüde ekonomik rasyonelliği de ifade eder. Ereklerin mertebelendirilmiş yapısında kendini gösteren bu rasyonellik hemencecik elde edilemez ve sosyalist üretim ilişkileri ortaya çıkar çıkmaz hapazır elde değildir. Sosyalist üretim tarzı geliştiği ölçüde, o da yavaş yavaş, güçlükle gelişir.

Sosyalist üretim tarzı, kapitalist üretim tarzından, üretim güçlerinin yanısıra, yalnızca, kapitalist teşebbüslerin özel ekonomik rasyonelliğine ve, özellikle, bundan gelen para ile hesaba ve muhasebeye özgü metodolojiyi, bir de ekonomik rasyonellik düşüncesinin kendisini edinir. Bu büyük bir tarihsel miras ise de, üretim ve dağılımın sosyal ölçüde ekonomik rasyonelliğini gerçekleştirmeye yetmez. Bu miras, ekonomik rasyonellik ilkesini teşebbüsün daracık sınırları içinde uygulamaya imkân verir; ama, teşebbüsün çabasını ereklerin mertebelendirilmiş yapısına, üstün ereğe tâbî yapıya bağlamaya özgü metodu vermez. Sosyalist toplum, bu metodu kendi gelişmesi sırasında işleyip ortaya koymak zorunluğundadır.

SOSYAL EKONOMİYİ PLANLAMA METODOLOJİSİNİN TEMEL PROBLEMLERİ

Sosyalist üretim tarzının birinci gelişme evresinde, ekonomik çabanın çeşitli ereklerinin düzenleştirilmesi ve bunların ereklerin mertebelendirilmiş yapısı halinde, bir sıraya konulması (bu, ekonomik rasyonellik ilkesinin tüm sosyal ölçüde uygulanmasının ifadesidir), direnmeyle karşılaşmaksızın olmaz. Her şeyden önce, kapitalist üretim sektörü, ve hattâ, kimizaman feodal unsurlar gibi, daha önceki üretim tarzlarının kalıntıları, sosyal ekonomi planlamasına ancak güçlükle ve direne direne boyun eğerler. Küçük-ticaret sektörünün çabasını planlamak da kolay değildir. Ayrıca iki güçlük daha vardır. Bunlardan biri, sosyal ekonomi ereklerinin düzenleşmiş [coordonnées] olmamasına ve çoğu zaman nicelenmiş bile olmamasına

geri kalanlarının mertebelendirilmiş bir şekilde bağlanacağı bir tek erek bulunmamasına dayanır. Üstün ereğin billurlaşması ve öteki bütün ereklerin mertebelendirilmiş erekler yapısında bütünleşmesi, planlama uygulamalarının gelişmesi sırasında ancak gitgide mümkün olur. İkinci güçlük, böylesi bir bütünleşmeyi sonuna götürecek araçların henüz işlenip hazırlanmamış olmasına dayanır. Bu güçlüklerin yenilmesi, sosyal ekonomiyi planlama metodolojisinin gelişmesine bağlı bir iştir.

Sosyalist üretim tarzında sosyal ekonomiyi planlama metodolojisi, kapitalist üretim tarzında para ile hesap ve muhasebenin teşebbüs seviyesinde oynadığı rolü andırır bir rol oynar. Bundan ötürü, para ile hesap ve muhasebe, sosyal ekonomiyi planlama metodolojisinin tarihsel çıkış noktasını meydana getirir. Marx, kapitalist gelişmenin ürünü olan muhasebenin, sosyalist bir rejimde sosyal ekonomiyi planlama sırasında uygulanma yeri bulacağına vaktiyle işâret etmişti. Bu konuda Marx şunları yazar: **«Kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasından sonra, ama sosyal üretimin muhafazası halinde (...) iş süresini nizamlamak, sosyal emeği çeşitli üretici gruplar arasında dağıtmak, nihayet** bunun muhasebesini tutmak (altını çizen benim. -O.L.) **herzamankinden çok zorunlu olacaktır» (33).**

Daha önce de Marx, bu konuda, ekonomik rasyonellik ilkesini uygulama zorunluluğuna dikkati çekmişti: **«Zamanda tasarruf ve iş zamanının çeşitli üretim dalları arasında plânlı bölüştürülmesi, demek ki iştirakçi [communautaire] sosyal üretimin** (gemeinschaftliche Produktion) **birinci ekonomik kanunu olarak kalır. Hattâ bu, bugünkünden sonsuzca geniş bir kaplamı olan bir kanun**

---

(33) **K. Marx.** Le Capital **[Kapital], III'üncü kitap, tome VIII, éd. cit., p. 228. Yine bk:** Le Capital. **II'inci kitap, teme IV, éd. cit., p. 124:** «Muhasebe (...) [Pazar için üretim] süreci sosyal ölçüye daha çok vardıkça o derece zorunlu hâle gelir; demek ki muhasebe (...) iştirakçi [communautaire] üretimde, kapitalist üretimde olduğundan (...) daha zorunludur.»

hâline gelir» (34). Lenin, sosyalist ekonomide muhasebenin ve ekonomik istatistiğin uygulanması zorunluğu üzerinde özellikle durmuştur. Millî ekonominin tümü ölçüsünde uygulanan muhasebenin, sosyalist üretim tarzının önemli bir çizgisini meydana getirdiği görüşünde idi: «**Bu, millî** muhasebe, **ürünlerin üretim ve bölüşümünün millî** sayımı, **denebilir ki, sosyalist toplumun omurgası gibi birşey olacaktır»** (35). Lenin, yazılarında ve söylevlerinde, sosyal üretim ve dağılım sürecinin tümünü kapsayan millî ölçüdeki bu muhasebenin zorunluluğu ve neyi ifade ettiği üzerinde birçok kere durmuştur.

SOSYAL ÖLÇÜDE EKONOMİK BİLANÇOLAR METODU

Sosyal ekonomiyi planlama metodolojisi, kapitalist teşebbüsün muhasebe kategori ve metotlarının uyarlanması [adaptation] ve bunların sosyal üretim ve dağılım sürecinin tümüne uygulanması yoluyla gelişti. Burada, başlıca metodolojik araç haline gelmiş olan, **bilançolar hesabı**'dır. Üretim ve dağılım sürecinin tümünü kapsayan bilançolar tanzimi, ilk olarak, sosyalist üretim tarzının ilkönce ortaya çıktığı ülke olan Sovyetler Birliğinde gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliğinde millî ekonominin planlanması, tümü millî ekonominin başlıca yanlarını kapsayan bir sıra yıllık bilançoların tanzimini gerektirmiştir. SSCB'nin 1923/24 yılı tüm millî ekonomisini kapsayan sentez halindeki ilk bilânço 1926 yılında yayımlanmıştı. Şimdi her yıl üretim ve malzeme yıpranması bilançoları (malzeme bilançoları), üretim ve dağılımın çeşitli dallarının ihtiyaçları ile bunları karşılamak üzere harcanan araçlar bilançoları, sanayide makine bilançoları, dış tica-

(34) **K. Marx.** Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie **[Ekonomi politiğin tenkidi için taslak]. Berlin 1953 1953, s. 89**

(35) **V. Lenin.** «Les bolchéviks garderont-ils le pouvoir?» **[Bolşevikler iktidarı ellerinde tutabilecekler mi?], Ed, en langues etrangeres, Moscou 1951, p. 25.**

ret bilançoları, nüfusun gelir ve gider bilançoları vb. tanzim edilmektedir. Bu ayrıntılı bilançolar, üretim ve dağılım sürecini, millî gelirin meydana geliş ve bölünüş ve bu gelirin münasip kısımlarının birikime ve tüketime tahsisi süreci olarak sentez halinde gösteren millî ekonomi genel bilançosunun tanzimi için zorunlu verileri teşkil ederler. Ayrıntılı bilançolar ile millî ekonomi biançosu, SSCB'inde, millî ekonomiyi planlama ihtiyaçlarına uyarlanmış olan ekonomik istatistiğin bütünleyici cüzüleri olmuşlardır (36).

Bilançolar tanzimi, millî ekonomi planının çeşitli görevlerini bir düzenleştirme âleti, planda yeralan bütün ereklerin mertebelendirilmiş erekler yapısı içinde bir bütünleştirme âletidir. Bilanço, toplumun elindeki çeşitli araçlardan hangilerinin ve ne ölçülerde tükendiğini tesbite imkân verdiği için, aynı zamanda, planları -ekonomik rasyonellik ilkesi açısından- bir denetleme aracıdır da. Sosyal ölçüde ekonomik bilançolar, demek ki, sosyalist ekonomide, muhasebenin kapitalist teşebbüste oynadığı rolü andırır bir rol oynar. Hemen hemen sâdece şu farkla ki, bu bilançolar, kapitalist teşebbüsteki muhasebede olduğu gibi özel ekonomik rasyonelliğin değil, sosyal ölçüde ekonomik rasyonelliğin bir denetleme âletidir.

Sosyal ölçüde ekonomik bilançolar metodu, sosyalist

---

(36) **SSCB'inde millî ekonomi bilançolarının tarihi konusunda şu eserlere bk.: T. Riabouchkin, [Rusça]** «SSCB millî bilançoları **[dengeleri]** tarihi», **Milletlerarası İstatistik Enstitüsü, XXX'inci Toplantısının Sovyet ekonomik incelemeleri, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova 1958. Bugün Sovyet ekonomik istatistikleri üzerindeki her ders kitabında sosyo-ekonomik bilânçoların başlıca türleri sayılmakta ve bunların düzenlenmesinde kullanılan metodlar açıklanmaktadır. Örneğin bk: A. Pietrov yönetiminde hazırlanmış olan [Rusça]** «Ekonomik Istatistikler Dersleri», **Moskova 1954, VIII'inci bölüm ile A. Gozoulov'un** [Rusça] «Ekonomik İstatistik» **adlı kitabı, Polonya diline çevirisi, PWN, Varşova 1956, VII'inci bölüm. Millî ekonomi bilânçoları için de bk: [Rusça]** «Millî ekonomi bilânçolarının kurulmasında ekonomik ve istatistik sorun ve verilerin incelenmesi», **cilt III, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova 1957.**

üretim tarzının ortaya çıktığı ve sonuçla millî ekonominin planlanmasına geçildiği bütün lükelere yayılmıştır. Son zamanlarda, teşebbüslerin özel ekonomik rasyonelliklerinin daracık çerçevesinden kurtulma ihtiyacından (buna daha önce değinmiştik), bunun bir gereği olarak da devletin ekonomik ilişkilere gittikçe artan müdahalesinden ve devletin doğrudan doğruya ekonomik çabasından ötürü, birçok kapitalist ülkelerde de benzeri bilançolar tanzimine başlanmıştır. Devletin ekonomik ilişkilere müdahalesine ve doğrudan doğruya ekonomik çabalarda bulunmasına yolaçan, ikinci dünya savaşı ve savaş - sonrası ekonominin yeniden - kuruluş ihtiyaçları oldu. Bunda SSCB ekonomisinin başarıları ve SSCB'nde geliştirilen planlama metodlarından kapitalist ekonomiyi rasyonelleştirmek ve istikrara kavuşturmak amacıyle yararlanma isteği de büyük rol oynamıştır (37).

Bilançolar hesabının kapitalist ülkelerde tüm millî ekonominin bütününe uygulanmasına **millî muhasebe** [comptabilité nationale] yada **social acconting** [sosyal musebe] denilmiştir (38.). Üretim alanındaki çeşitli ereklerin muhasebeye vurulması koşullarının matematikle işlenmesiyle birlikte yürütülen bilançolar tanzimi metodu, bu

---

(37) **E. H. Carr,** The Soviet Impact on the Western World **[Batı dünyasına Sovyet etkisi] adlı kitabında (Londra 1947, s. 20—42), SSCB'nin ekonomik başarılarının kapitalist ülkelerin ekonomik politikalarında nasıl yansıdığını ve kapitalist ekonominin Sovyet plânlama metodlarının bâzı unsurlarını benimseme teşebbüslerini nasıl kamçıladığını anlatır.**

(38) **Bu konuda şu eserlere bk.: R. Stone.** Function and Criteria of Social Accounting, Income and Wealth **[Sosyal muhasebe, gelir ve servetin fonksiyon ve ölçütleri], Cambridge 1951; F. Perroux.** Les Comptes de la nation **[Milletin hesapları], Paris 1949; J. Ohlson.** On National Accounting **[Millî muhasebe üzerine], Stockholm 1955. Ayrıca bk.: Erich Schneider.** Einführung in die Wirtschaftstheorie **[Ekonomi teorisine giriş], I, 6'ıncı baskı, Tuebingen 1955, birinci kısım, bölüm VI. Kimizaman, millî ekonomi bilânçoları kapitalist ülkelerde «millî ekonomi bütçeleri»** [budgets de l'économie nationale=national economic budgets] **deyimiyle anılıyor.**

alanda apayrı bir önem kazanmıştır. **İnput-output analysis** [girdi-çıktı analizi] adiyle tanınan bu metod, marx'ın yeniden-üretim sosyal süreci üzerindeki analizinin ve SSCB'nde birinci beş yıllık planın hazırlık çalışmaları döneminde sosyal ölçüde ekonomik bilançolar metodunun kaydettiği gelişmelerin doğrudan doğruya etkisi altında işlenip meydana getirilmiştir. (39).

Sözkonusu «millî muhasebe»nin kapitalist üretim

---

(39) **Amerikan ekonomisti Vassili Léontief,** The Structure of American Economy **[Amerikan ekonomisinin yapısı] adlı kitabında (Oxford University Press, New York 1941)** input-output analysis'**i ilk olarak kullanmıştı (daha önce, 1937'de** «Review of Economic Statistics» **dergisinde aynı konuda bir yazı yayımlamıştı). Bu analiz artık birçok ülkede geniş ölçüde uygulanmaktadır ve bu konuda bol bol literatür vardır. Polonya dilinde, üretimin** input-output analysis'**i konusunda, giriş niteliğinde bir açıklama Oskar Lange'nin** Ekonometriye giriş **adlı kitabı (Bk.** Introduction to Econometrics, **İngilizce baskı, s. 210'dan 310'a) ile Pawel Sulmicki'nin** Dallar-arası transferler **(Polgos, Varşova 1959) adlı kitabında yeralmaktadır. Léontief, daha 1925'te [Rusça]** Planovoie Hoziaistvo **dergisinde çıkan** SSCB ekonomik bilânçosu **adlı yazısında (sayı 12, 1925) bu metodun ana düşüncesinin ilk taslağını yayımlamıştı. Bu yazı, Sovyet birinci beş yıllık plânı hazırlık çalışmaları sırasında cereyan eden tartışmaya bir katkı niteliğinde idi. Léontief ozaman SSCB Millî Ekonomi Plânlama Komisyonunda (Gosplan) görevli idi; millî ekonomi üzerindeki çalışmalarını Birleşik-Amerika'da devam ettirdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra araştırmaları pratik nitelikte ilgi uyandırdı ve savaştan sonra da genişliğine uygulama konusu oldu. V.S. Niemchinov,** input-output analysis'**i Sovyet millî bilançolar metodolojisiyle karşılaştırmıştır. Bk. [Rusça]** İstatistikte bilânço metodları, **Milletlerarası İstatistik Enstitüsü XXX'uncu Toplantısı, Sovyet incelemeleri raporları, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova 1957. Niemchinov, Léontief'in millî ekonomi bilançoları bilimine getirdiklerine de olumlu bir değer biçer. Bk: [Rusça]** Karşılıklı olarak birbirini etkileyen ekonomik sistemlerde istatistik bilânço metodlarından yararlanmanın bâzı sorunları **(Milletlerarası İstatistik Enstitüsü XXXI'inci toplantısı, Sovyet inceleme raporları, Moskova 1958, s. 17—18).**

tarzı çerçevesinde pratik geçerliği sınırlıdır; gördüğümüz gibi, bu koşullar içinde ekonomik çabanın sosyal ölçüde ekonomik rasyonelliğe ulaşması imkânsızdır. Kapitalist ülkelerde «millî muhasebe», daha çok, özel teşebbüslerin özel ekonomik rasyonelliğini aşma zorunluğu ile üretim ve dağılım sürecine sosyal bir ekonomik rasyonellik sağlama zorunluğu üzerinde bilinç edinmeğe yarar .Bu «millî muhasebe» metodları, özellikle **input-output analysis,** tüm uygulanma alanlarını ancak millî ekonominin plânlanmasında, sonuçla sosyalist üretim tarzı çerçevesi içinde bulabilirler. Bu metodlara bağlı araştırma âletleri bugün sosyalist ükeler millî ekonomilerinin plânlanmasında uygulama alanı bulmaktadır (40).

Kapitalist teşebbüslere çift yönlü muhasebenin ve bilançolar hesabının girmesinden sonra ortaya çıkan sosyal ölçüde bilançolar, ekonomik rasyonelliğe ulaşma yollarının gelişiminde ikinci büyük tarihsel sıçrayışı meydana getirir. Muhasebe (ve bilânçolar tanzimi), kapitalist teşebbüste ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanmasına temel olan ticarî nakdî hesap âleti olarak, kapitalist gelişmenin başlangıcında ortaya çıkmıştır. Sosyal ölçüde ekonomik bilançolar, kimilerinin deyimiyle bu «millî muhasebe» ise, ekonomik rasyonellik ilkesini topyekün millî ekonomi ölçüsünde uygulamaya imkân veren sosyalist para ile hesap âleti olarak, sosyalist üretim tarzı gelişmeye başladığı zaman.

---

(40) İnput-output analysis, **bugün Sovyetler Birliği, Polonya, Yugoslavya, Macaristan ve Çekoslovakya'da uygulanmaya başlamıştır. Bu konuda sosyalist ülkelerde yayımlanmış bellibaşlı makaleler [Polonya dilinde]** «Sosyalist ekonomide bilânçolar metodu» **adlı kitapta derlenmiştir (Polgos, Varşova 1959). Sosyalist ülkelerde, bunun yanısıra, bu bölümün devamında söz konusu olacak olan doğrusal programlama metodu da uygulanmaya başlanmıştır.**

EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİNİN ÇEŞİTLİ UYGULANMA ALANLARI

Ekonomik ilke ya da ekonomik rasyonellik ilkesi, insanın ekonomik çabasıyle bağıntılı olarak ortaya çıkmıştır. Adı da buradan gelir. Bununla birlikte, yalnızca ekonomik çabaya uygulanmakla kalmaz. İnsan çabasının daha bir çok alanlarında, her şeyden önce teknikte de uygulanır. Örneğin, bir motor, belirli bir miktar akaryakıt sarfı karşılığında az ya da çok iş görebilir ya da, aynı hesaba gelmek üzere, belirli bir işi az ya da çok miktarda akaryakıt sarfıyle görebilir. O zaman, motorun teknik randımanının az ya da çok olduğundan söz açıyoruz. Buna karşılık, bir motorun imâlat etüdünü yaparken, projemizin ereği, belirli bir imâl mâlyeti karşılığında elde edilmesi mümkün en yüksek teknik randımanlı bir motor oluyor. Bunun gibi, bir elektrik santralı imâlat etüdünü yaparken, belirli bir imalât mâliyeti karşılığında, örneğin tüketilen beher ton kömüre KW elektrik enerjisi hesabıyle, mümkün olan en yüksek randımanı elde etmeyi hedef tutuyor. Burada ekonomik ilkeye uygun hareket söz konusudur.

Ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulandığı bir başka alan, askerî strateji ve taktik alanıdır. Rasyonel bir strateji ya da bir taktik, belirli bir güç sarfıyle azâmî bir stratejik ya da taktik sonuç elde etmeğe yahut —aynı şeyi ikinci varyant biçiminde anlatmak üzere— belirli bir stratejik ya da taktik sonucu, mümkün olan en az güç sarfıyle elde etmeğe dayanır. Rasyonel eylemin bütün alanlarında bu türden örnekler buluruz: piyano çalmayı rasyonel öğrenim tarzı, öğrencinin belirli bir zaman sarfıyle maksimum sonuç (ya da belirli bir sonucu en az zaman sarfıyle) elde etmesini sağlayan tarzdır. Rasyonel yük taşıma yolu, belirli bir miktarda yükü en az cehit sarfıyle taşıma ya da belirli bir cehit sarfı karşılığında mümkün olan en çok miktarda yük taşıma yoludur. Ekonomik ilke, bilimsel araştırmalarda da uygulanma alanı bulur. Bu ilke ,mümkün olan en az sayıda gözlemle belirli bir büyüklüğe değer biçilmesi ya da bir istatistik var-

sayımının gerçeklenmesi probleminin ortaya çıktığı matematik istatistikte en belirgin bir şekilde kendini gösterir. Çeşitli istatistik metodlarının herkesçe bilinen etkililiği kavramından işte bu noktadan söz açılır.

Böylece ortaya çıkmaktadır ki, ekonomik rasyonellik ilkesi, insanların belirli bir ereği azamî derecede gerçekleştirmeğe yönelmiş bütün rasyonel çabalarının ilkesidir. Ne zaman ki çaba rasyoneldir ve ereğin nicelikçe ölçülmesi mümkündür ya da erek hiç değilse az ya da çok yüksek bir gerçekleşme derecesiyle ifade olunabilir, ekonomik rasyonellik ilkesi araya girer. Ekonomik çaba öyleyse bu ikenin en geniş uygulanma alanıdır ve, aynı zamanda ,ilk olarak ortaya çıktığı alandır, ama tek alan değildir. Üstelik, ekonomik ilke bir çok yeni uygulanma alanı kazanmıştır ve kazanmaya devam etmektedir.

Biliyoruz ki, kapitalist üretim tarzı koşulları içinde çaba tarzının rasyonelleştirilmesi ve çabanın ereğinin nicelenmesi, kazanma çabası biçimine bürünen bütün insan eylemlerinde, özellikle teşebbüsün çabasındaki eylemlerde ortaya çıkmıştır. Bu olgu, rasyonelleştirme ve erekleri nicelemenin insan çabasının öteki bir çok alanlarına yayılmasına yol açmıştır. Bunda, bu alanlar ile kazanma çabası arasında dolaysız ilintiler bulunmasının (örneğin teknikte) olduğu gibi, kapitalist sosyal kuruluşa özgü «psişik iklim»in de dolaylı etkisi vardır. Bireysel ve sosyal hayat ve nihayet kültür, rasyonelleştirilmiş ve kısmen de erekleri niceleme alanı olmuştur. Örneğin, modern sporda, sonuçların son derece ince ve kesin olarak ölçülmesinde olduğu gibi. Böylelikle insan çabasının çeşitli alanları, gittikçe artarak, ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanmasına konu olmuştur.

Sosyalist üretim tarzı, insan çabasının çeşitli alanlarında yeni bir rasyonelleştirme ve, şüphesiz aynı zamanda, erekleri niceleme hamlesinin koşullarını yaratır. Sosyal üretim ve dağılım sürecinin tümüyle sosyal ekonomi plânının içine alınması, sosyal ölçüde ekonomik rasyonelliği sağlamaktadır. Bu da elbet insan çabasının bütün alanlarında davranışı rasyonelleştirme eğilimini söz

götürmez bir şekilde arttıracaktır. Bundan başka, sosyalist kuruluşun üst - yapısının, çelişkili üretim ilişkilerine dayanan sosyal kuruluşlarda zorunlu bir çok irrasyonel, hattâ antirasyonel unsurlara ihtiyacı yoktur. Tam tersine, sosyalist toplumlarda böyle unsurlar sosyal gelişme için açık bir engel meydana getirirler ve bunların tasfiyesi yolunda aktif bir eğilim ortaya çıkar. Demek oluyor ki, sosyalist kuruluşlarda ekonomik rasyonellik ilkesinin insan çabasının gittikçe daha geniş alanlarını kapsaması beklenmelidir.

RASYONEL ÇABA BİLİMİ OLARAK PRAKSEOLOJİ

Rasyonelliğin tüm insan çabasının birçok alanlarına özgü bir unsur olmasından ötürü, ortaya bir problem çıkmıştır: rasyonel çabanın bütün alanlarında ortak olanı keşfetmek. **Prakseoloji** denilen rasyonel çaba bilimi işte böylece ortaya çıkmıştır. Bu, henüz çok yeni bir bilimdir. Bugüne değin bu bilimin temellerini en sistemli şekilde işlemiş olan Tadeusz Kotarbinski'dir (41). Prakseoloji, «rasyonel eylem mantığı» olarak da tanımlanabilir.

---

(41) **Tadeusz Kotarbinski'nin eseri prakseolojinin ilk sistemli incelemesini meydana getirir: 1955'te Polonya dilinde yayımlanmış olan** «İyi iş görme dersleri». **Bununla birlikte, Kotarbinski, prakseoloji üzerindeki çalışmalarına çok daha önce başlamıştır. Şu eserleri sayalım: [Polonya dilinde]** «Pratik taslaklar» **(1913);** «Fiil=Acte» **üzerine monografi (1934) ve** «Nedensel eyleme dair» **adlı inceleme (1925). Bu incelemeleri, tümü Polonya dilinde** «Seçme eserler» **de toplanmıştır (Cilt I, PIW, Varşova 1958). Prakseolojinin temel kavramlarına ilişkin özlü bir açıklama [Polonya dilinde]** «Etkililik ve yanılgı» adlı **broşürde bulunmaktadır, PZWS, Varşova 1957 (özellikle sonuncu bölüm). Mises'e göre** (Human Action = **İnsan eylemi, s. 3), prakseoloji terimi, ilk olarak, Fransız sosyologu Espinas tarafından 1890'da teknolojinin başlangıçları üzerine bir makalede kullanılmıştır. Öyle görünüyor ki, prakseoloji üzerine ilk bilimsel inceleme ünlü Sovyet matematikçisi Eugène Sluki tarafından** «Ein Beitrag zur formal-praxeologischen Grundlegung der Oekonomik **[Ekonomi politiğin biçimsel - prakseolojik temellerine bir katkı]**

Gerçekten de bu bilim, rasyonel çabada başvurulan çıkarsama metodlarını [*] inceler, rasyonel çaba vesilesiyle meydana çıkan genel kavramları böylelikle ortaya koyar. Bunlar, erek ve araç, metod, eylem, plân, düzeltme, etkililik ,randıman, tasarruf v.b. gibi kavramlardır. Bu kavramlara **prakseolojik kategoriler** adını veriyoruz. Prakseoloji bu kategoriler arasında bâzı ilişkiler kurar ki bunlara **prakseolojik davranış kuralları** diyoruz. Bu kurallar insanın rasyonel çabasının bütün alanlarında araya girer (42). Ekonomik ilke ya da ekonomik rasyonellik ilkesi tamamıyle bu türden bir kuraldır.

---

adı altında yayımlanmıştır (Ukranya Bilimler Akademisi, Sosyal ve Ekonomik Bilimler bölümü yıllığı, cilt 4, Kiyef 1926, Ukranya dilinde ve Almanca). Bununla birlikte, bu terimin yayılmasını Kotarbinski'ye borçluyuz. Daha yeni olarak Mises de, yukarda adı geçen eserinde aynı terimi alışılmış bir terim şeklinde kullanmaktadır (Eserinin birinci baskısı 1940'ta Cenevre'de Almanca olarak «Nationaloekonomie. Theorie des Handelns und Wirtschaftens» **[Millî ekonomi. Davranış ve ekonomik çaba teorisi] adı altında yayımlanmıştır). İlerde göreceğimiz gibi, Mises yanlış olarak Prakseoloji ile tasarrufu bir tutmaktadır. Kotarbinski'nin yaptığı prakseoloji tanımlaması da bâzı tenkitlere konu olabilecek niteliktedir. Gerçekten de, Kotarbinski prakseolojiyi, etkili eylem bilimi olarak tanımlar [Polonya dilinde]** «Hukukçular için mantık dersleri», s. 3, «Etkililik ve yanılgı», **s. 104). [Polonya dilinde]** «İyi iş görme dersleri» **nde ise kuralına uygun [correcte] çabanın genel teorisinden söz açılmaktadır ki, ikisi aynı şey değildir. Bize öyle geliyor ki, prakseolojiyi** rasyonel **çaba bilimi diye tanımlamak gerekir. Burada söz konusu olan şüphesiz terimin metodolojik anlamıyle rasyonelliktir. Eylemin etkililiği objektif rasyonelliğiyle birleşir ki, bu rasyonellik, davranış tarzı olarak eylemin bir özgülüğü değildir. Bu etkililik, demek ki, prakseoloji sorunu değil, teknoloji sorunudur.**

[*] **Bu konuda bk: Türkçe çeviri, cilt II. s. 64 ve son s., T.Ç.**

(42) **Eskiden, prakseolojik kategoriler ile prakseolojik davranış kuralları yalnızca iki bilimde söz konusu oluyordu: Etikte ve ekonomi politikte. Bundan ötürü de bu iki bilime, özellikle İngiltere ve Fransa'da çok zaman mânevî bilimler** [moral science, sciences morales], **başka deyişle insanların davranış bilim-**

PRAKSEOLOJİYE İLİŞKİN BİLİMSEL ARAŞTIRMA DALLARI; OPERASYONEL ANALİZ VE PROGRAMLAMA BİLİMİ. PRAKSEOLOJİNİN YARDIMCI BİLİMİ OLARAK SİBERNETİK

Kotarbinski'nin prakseoloji üzerindeki çalışmaları, yazarın tüm teorik ilgilerinin ve mantık ve bilimler genel metodolojisi konusundaki incelemelerinin sonucu idi. Kotarbinski'nin çalışmalarına paralel ve bunlardan bağımsız olarak, son zamanlarda doğrudan doğruya pratikten doğan ve birbirine yakın iki bilimsel araştırma dalı daha ortaya çıktı. Bunlar, **operasyonel analiz** ya da **operasyonel araştırma** (operations research) da denilen çabalar analizidir. İkisi de son dünya savaşında ve savaştan hemen sonra karşılaşılan askerî problemlerden doğmuşsa da,

---

leri deniyordu. Etik kitaplarında pekçok prakseolojik kategorilere yer verilir. Ekonomi politikte ise, ekonomik rasyonellik ilkesinin çeşitli özel koşullara uygulanmasıyle meydana gelen sonuçları temsil eden pekçok prakseolojik davranış kuralı vardır. Bundan sonra göreceğimiz gibi, ekonomi politikte tasarruf ile prakseolojiyi bir tutan bir akım bile ortaya çıkmıştır. Bilim de insan çabasının bir alanı olduğu için, bundan, prakseolojik davranış kurallarının bilimlerde de kendini gösterdiği sonucu çıkar. Örneğin, matematik istatistiğin, yani istatistik gözlemlerinden hareketle bâzı büyüklüklere değer biçilmesi ve bâzı ipotez türlerinin gerçeklenmesi biliminin temeli, -olasılık hesabı dışında- bir takım prakseolojik davranış kurallarından meydana gelir. İstatistik değer biçmelerinde, birbirine rakip iki davranış kuralı ortaya çıkar: R. A. Fischer'in gerçeğe ençok benzerlik (maximum likebood) **ilkesi ile Markov'un en küçük, farklılık** (la plus petite variance) **ilkesi. (Bu sonuncu ilkeyi Gauss da kullanıyordu). Son olarak matematik istatistikte bütün davranış kurallarını ekonomik ilkeden çıkaran istatistik kararlar genel teorisi meydana geldi. Bk: A. Wald.** Statistical Decision Functions **[İstatistik karar fonksiyonları], New York 1950, s. 8—10. Bilimler genel metodolojisi, davranış kurallarını inceler. Diyalektik maddecilik, tüm bilgiyi insanların sosyal çabalarının sonucu olarak görür ve bilgi teorisini, «pratiğin ölçütü» ne göre, prakseolojik davranış kuralına dayandırır.**

iaşe ve ulaştırma organizasyonu, üretimin koordinasyonu, yatırımların plânlanması v.b. sorunları için ekonomik çaba alanında da çabucak uygulama konusu olmuştur (43).

---

(43) **İkinci Dünya Savaşının başında, İngiltere'de, görevi çeşitli operasyon türlerinde uygulanan metodların çokyanlı bilimsel analizini yapmak olan, kara, deniz ve hava ordularına bağlı analiz grupları kurulmuştur. Bu çalışmalarda iki fizikçi, P. M. S. Blackett ile J. D. Bernal en önemli rolü oynadılar. Çeşitli bilim dallarına bağlı bilginlerden meydana gelen bu guruplar, deniz konvoylarında optimum gemi miktarı, bombardıman filotillalarının optimum önemi, bir denizaltıya atılan uçak bombasının optimum dalış derecesi gibi problemlerle uğraşıyorlardı. Birleşik—Amerika'nın savaşa katılmasından sonra operasyonlar analizi grupları Birleşik—Amerika'da da çeşitli ordulara bağlı olarak kuruldu. Hava saldırısına uğramış bir geminin optimum yolalma gücünü, bir düşman limanından çıkışa engel olacak optimum mayınlama miktarını v.b. incelediler. Bu operasyonlar analizi guruplarının kısa bir tarihçesi J. F. Closkey ile F. N. Treethen'in** Introduction à la recherche opérationnelle **[Operasyonel araştırmaya giriş] adlı eserlerinde (Paris 1958, p. 6—20) vardır. Bu kitabın İngilizce aslı** Operations Research for Management **[Sevk ve idarede operasyon araştırması] adıyle 1954'te yayımlanmıştır. Bu konuda J. D. Bernal'in** Science in History **[Tarihte bilim] adlı eserinde de (Londra 1954, s. 580—581) kısa tarihçe vardır. C. W. Churchman, R. L. Ackoff, E. L. Arnoff'un** Introduction to Operations Research **[Operasyon araştırmasına giriş] adlı eserine de bk: (New York 1958, s. 9—12). Bernal, operasyonel analizden yararlanmanın İngiliz ve Amerikan silâhlı kuvvetleri için, daha çok sezgiye dayanan metodlardan yararlanan Hitler Almanya'sı silâhlı kuvvetleri karşısında önemli bir üstünlük etkeni olduğu görüşündedir. Bu tür analizin ekonomik çaba alanına uygulanmasına gelince, bugün Amerika'da ticaret ve endüstri teşebbüslerinin isteği üzerine operasyonel araştırmalar yapan uzmanlaşmış altı yada yedi firma bulunduğunu ve bâzı büyük endüstri şirketlerinin kendi operasyonel analiz bürolarına sahip olduklarını belirtelim. Büyük—Britanya'da ekonomik örgütlere bağlı olarak, endüstri, nehir ve şehir ulaştırmaları, köprü ve şose inşaatı v.b. alanlarda çalışan operasyonel analiz kurumları kurulmuştur. İngiltere'de** The Operations Research, **Birleşik—Amerika'da** Operations Research **ve Fransa'da** Revue de Recherche Operationnelle **dergileri yayımlanıyor. Birleşik—Amerika'da programlama bilimi,**

Programlama bilimi **input - output analysis'i** kapsayıverdi ki, bu metod programlama biliminin tamamlayıcı bir parçası oldu. Operasyonel analiz ve programlama bilimi, bugün, belirli bir ereği elde etmeye yönelen çok sayıda eylemin koordinasyonu ve bu etkenlerin optimum örgütlenmesi, yani ereğin azâmî derecede gerçekleşmesini sağlayan bir sistemin bulunması probleminin ortaya çıktığı çeşitli insan çabası alanlarında uygulanmaktadır. Bundan ötürüdür ki, burada sözkonusu olan araştırma alanları prakseolojinin bir kısmını meydana getirir (44).

İkinci Dünya Savaşından sonra, askerî havacılığın yardımıyle, operasyonlar analizinin devamı olarak gelişti. Bu bilimin ilk ereği, personel alımı, meslek eğitimi, erzak ve mühimmat sağlanması, malzeme bakımı ve yenilenmesi, havaalanı inşaatı v.b. gibi alanlarda optimum koordinasyonu incelemekti. Sonradan, bu bilim, ekonomik çabanınençok gelişmiş dallarında geniş uygulama alanı buldu. R. Dorfman, P. A. Samuelson ve R. M. Solow'in Linear Programming and Economic Analysis **[Doğrusal programlama ve ekonomik analiz] adlı eserlerinde bu konuda kısa bir tarih açıklaması vardır (New York 1958, s. 1—5). Bununla birlikte, programlama biliminin ana düşünceleri, üretimi örgütleme ve plânlama problemlerine değgin olarak, daha önce Sovyetler Birliğinde ortaya çıkmıştı. L. V. Kantorovitch 1939'da [Rusça]** «Analiz problemlerinde matematik problemlerin uygulanması» **adlı eserini yayımlamıştı (Leningrad 1939). Kantorovitch, programlama biliminin uygulanmasına değgin iki inceleme daha yayımladı: (İngilizce)** On the Translocation of Masses **[Kitlelerin yer değiştirmesi üzerine] (Doklady Akademii Nauk SSSR, 1942, No. 7 ve 8) ve [Rusça] «Ulaştırma işlerinde etkililiğin arttırılması problemi» adlı eserde (SSCB Bilimler Akaprogramlama teorisinin sistemli bir açıklamasını [Rusça]** «Kaynakların en iyi şekilde kullanılması ile ilgili ekonomik hesaplar» **adlı kitapta yayımladı (Moskova 1959).**

(44) **Operasyonel analiz ile programlama biliminin başlıca problemlerinin ve belli başlı metodlarının açıklaması yukarki dipnotunda anılan eserlerde yer almaktadır. Polonyalıların yayımladıkları eserler arasında Oskar Lange'nin tamamlanarak** Introduction to Econometrics **[Ekonometriye giriş] adıyle İngilizceye çevrilmiş olan eserini saymak uygun olur (PWN ve Pergamon Press, Londra—Varşova, 1959). Eserin III'üncü bölümünde programlama bilimine bir giriş yer almaktadır.**

Nihayet, son zamanlarda doğan üçüncü bir bilim, **sibernetik** [cybernétique] ve özellikle bu bilimin enformasyon teorisi denilen bölümü de prakseoloji ile kesişmektedir. Sibernetik, karşılıklı etki ve tepki ilişkileriyle birbirine bağlı unsurlardan meydana gelen sistemleri, soyut bir biçimde inceleyen bilimdir (45). Sibernetik, söz konusu unsurları bir neden - sonuç zinciri halinde ayrıştırır, nedenlerle sonuçlar arasındaki ilişkileri matematik ifadeler haline koyar ve, böylelikle, bu sistemler içinde nedenlerden sonuçlara giden süreçlerin oluşumunu inceler. Sibernetik prakseolojiye iki halde uygulanır. Birincisi, insan çabasının, bir ereğe, unsurları birbirine bağlı, upuzun bir nedenler sonuçlar zincirini harekete geçirip, dolaylı olarak erişmek istediği zaman. Bu halde, sibernetik, bu zincirde oluşan süreçlerin inceden inceye analizine girişir. İkincisi, dış koşulların eylem sırasında değişikliğe uğradığı, özellikle bu değişiklik yapılmakta olan eylemin sonucu olduğu zaman. Bundan ötürüdür ki, kendimize seçtiğimiz ereğe ulaşmak istersek, eylemimizin araçlarını değişikliğe uğratmak zorunluğunda kalırız. O zaman ortaya bir zincir çıkar: erek —eylem araçları— koşulların değişikliğe uğratılması — yeni araçlar, ilh. Eylemin etkililiğinin önemli bir unsuru, bu durumda, eylem sırasında koşullarda meydana gelen değişiklikten, çabuk ,doğru yeterince haberdar olmak ve araçların yeni koşullara hızla uymasıdır. Bunu, eylem sırasında bir «çıraklık» süreci olarak, eylemin boyuna değişen koşullara uyması süreci olarak tanımlamak mümkündür. Sibernetik bu süreçin ve koşullar değişikliğe uğrarken devam eden bir eylemin sonuçlarının analizini yapar.

Görüldüğü gibi, insan çabasının çeşitli alanlarının

---

(45) **Sibernetik terimi, pilot, dümen demek olan Yunanca «kybernetes» ten gelir. Bu terim ilkin kendi kendini güden makine ve tesisler, sonra da kendi kendine oluşan biyolojik süreçler için kullanılmış, bundan ötürü de «dümen bilimi» diye adlandırılmıştır. Sibernetiğin kurucusu,** Cybernetics **adlı eseri 1948'de Paris ve New York'ta aynı zamanda yayımlanmış olan Norbert Wiener'dir.**

rasyonelleştirilmesi, rasyonel çaba ile uğraşan bir takım yeni bilimlerin doğmasına yol açmıştır. Bu bilimler, rasyonel çabanın genel bilimi olan prakseolojinin ayrıştırılmaz parçalarıdır. Bundan başka, insan çabasının kimi yanlarının özel haller meydana getirdiği çok genel problemleri soyutluğuna inceleyen sibernetik de doğmuştur. Sibernetiğin prakseolojideki yeri, prakseolojinin sibernetikle elde edilen sonuçlardan, bunları insan çabasının belirli problemlerinin incelenmesine uygulayarak yararlanmasına dayanır. Sibernetik, prakseoloji için yardımcı bir bilimdir.

PROGRAMLAMA İLKELERİ

Prakseolojinin ekonomi politik için önemi, programlama bilimine ilişkin olmasından gelir. Programlama bilimi, araçların nicelikçe ölçülebilir olması ve ereğin çeşitli derecelerde gerçekleşebilmesi halinde, belirli bir ereği gerçekleştirmeğe yarayan araçların seçimi sorununu inceler. Araçları seçmeğe dayanan bu çabaya **programlama**, ereğin gerçekleştirilmesi için seçilen araçların tümüne de **program** denir. Programlama iki kısma ayrılır.

Birincisi, elde bulundurulabilecek araçlar ile bunların uygulanma imkânlarının belirlenmesi ve çeşitli uygulamalar arasında muhasebe kurulmasıdır. İmkân içinde olan uygulamalar araçların karakter ve miktarıyle sınırlıdır. Her türlü uygulamaya imkân yoktur. Üstelik, bütün uygulamaların birbiriyle bağdaşmasına da imkân yoktur. Çeşitli uygulamalar birbirleriyle bağdaşamayabilirler, çokluk söylendiği gibi, «birbirleriyle çatışabilirler». Bu durum, her türlü uygulamaya imkân verecek kadar araca sahip olunulmadığı ya da bir uygulama herhangi bir nedenle bir başkasına engel olduğu zaman sözkonusu olur. Demek ki, çeşitli uygulamaları uyumlaştırmak [âhenkleştirmek] ya da —söylendiği gibi— **programın içinden bağdaşıklığını kurmak** zorunludur. Programın içinden bağdaşıklığını sağlayan âlet bilânço hesabıdır. Bundan ötürüdür

ki, programlama bilimi, çeşitli bilânço analizi tarzlarını, örneğin **input - output analysis**'i uygulama alanını içine almıştır. Eğer araçların yapısı karmaşıksa ve, yukarıda açıklandığı gibi, ikinci derecedeki erekler birinci derecedeki ereğin (en üstün erek), üçüncü derecedeki erekler ikinci derecedekilerin ilh. gerçekleştirme araçları olarak mertebelenmiş bir yapıya sâhipse, programın içinden bağdaşıklığını kurmak ayrı bir önem kazanır. Programın içinden bağdaşık olabilmesi için, bu erekler yapısının içinden bağdasıklığını sağlamak, bu yapıda her bir ereğin kendinden bir üstün derecedeki ereği gerçekleştirme aracı olması gerekir. Bu durumda, programın içinden bağdaşıklığı problemi karmaşıktır ve programlama bilimince işlenmiş olan özel matematik metodları gerektirir.

Programlamanın ikinci kısmı, uygulanacak araçların optimun bütünlüğünü, yani ereğin azamî gerçekleşmesini sağlayan araçların bütünlüğünü bulmaya dayanır. Buna **optimum programın seçimi** denir. İçinden bağdaşık olmayan programlar pratikte gerçekleştirilemiyeceği için hesaba katılmadığından, optimum bir program ancak içinden bağdaşık programlar arasından seçilebilir. Genellikle, optimum program seçiminin yapılabileceği oldukça çok sayıda (hattâ çok zaman sonsuz sayıda) içinden bağdaşık program vardır. Optimum programın seçimi, programlama sırasında sâdece ekonomik rasyonellik ilkesini uygulamaktan ibaret kalır. Her alanda olduğu gibi burada da bu ilke iki varyantına göre uygulanabilir: ya belirli araç harcamalarına karşılık ereğin maksimum gerçekleşme derecesinin seçimi, ya da belirli bir ereği gerçekleştirmek için en az araç harcama yolunun seçimi.

Programlama problemlerinin çözümü matematikle sağlanır. Ereğin gerçekleşme derecesi, uygulanan çeşitli araçların miktarının matematik fonksiyonu olarak alınır. Bu fonksiyona **ereğin fonksiyonu** (ya da **hedefin fonksiyonu**) adı verilir. Programın içinden bağdaşıklık korulları, denklemler [équations] ya da eşitsizlikler [inequations] biçiminde ifade edilir. Bunlarda bilinmeyenler

[meçhuller], uygulanan araçların miktarlarını temsil eder. Bu denklemlere (ya da eşitsizliklere) **bilânço bağıntıları** denir ki, bunlar çeşitli araçların miktarlarıyle bilânço arasındaki oranları ifade ederler. Çeşitli araçların belirli miktarlarıyle kurulan bir bütün, programı meydana getirir. İçinden bağdaşık bir program, çeşitli araçların bilânço bağıntısı koşullarını yerine getiren belirli miktarlarının bir bütünüdür. Optimum program, ereğin fonksiyonunun maksimuma vardığı bir araçlar bütünüdür. Bilânço bağıntılarını çözerek, içinden bağdaşık bir program elde ederiz. Matematik denklemler halinde önümüze çıkan bilânço bağıntıları sayısının bilinmeyenler sayısından az olduğunu, genel kural olarak, kabul ettiğimiz için (eğer eşitsizlikler [inéquations] söz konusu olursa daha çok da olabilir) demek ki bir çok (çokluk sonsuz sayıda) çözümler, başka deyişle içinden bağdaşık bir çok program vardır. İçinden bağdaşık programların tümüne, programlama probleminin geçerli çözümler alanı denir. Optimum çözümü (eğer birden çok çözüm varsa, bu tipte bir sıra çözümleri) geçerli çözümler alanından çıkarırız. Bu çözüm, ereğin fonksiyonunun maksimuma ulaştığı çözümdür Böyle bir çözüm optimum bir program verir. Bir ya da birden çok (hattâ sonsuz sayıda) optimum program bulunabilir. Bu, ereğin fonksiyonunun ve bilânço bağıntılarının özgülüklerine bağlıdır.

Şunu da belirtmek iyi olur ki, programlama probleminin çözümü iki metodla elde edilebilir. Bunlardan biri, yukarıda anatılan ve belirli bilânço bağıntıları için ereğin fonksiyonunun maksimumunu bulmaya dayanan metod dur. İkinci metod, bilânço bağıntılarından hareketle, **araç harcamaları fonksiyonunu** kurmak ve bilânço bağıntısı olarak ereğin belirli bir gerçekleşme derecesini ifade eden bir denklem edinmek ve sonra da araç harcamaları fonksiyonunun minimumunu bulmaktır. İkinci metodla elde edilen çözüm, birinci metodla elde edilen **çözüm**le özdeştir. Programlama problemini çözmek için iki metod bulunmasına, programlama bilimi terminolojisinde, optimum programın seçimi probleminin ikiliği [dualité] denir. Bu

ikilik, ekonomik rasyonellik ilkesinin uygulanmasının iki varyantına uygun düşer.

Ereğin fonksiyonunun maksimumunu ya da araç harcamaları fonksiyonunun minimumunu belirleme tarzı bu fonksiyonların özgülüklerine bağlıdır. Pratikte başlıca iki durumla karşılaşıyoruz. Bunlardan birincisi, ya ereğin fonksiyonunda belirli bir aracın ek bir biriminin kullanılmasıyle meydana gelen artışın, ya araç harcamaları fonksiyonunda belirli bir aracın ek bir birimini kullanmaktan vazgeçilmesiyle meydana gelen eksilisin değişken [mütehavvil] bir büyüklük (ya da her ikisinin de değişken büyüklükler) olması halinde önümüze çıkar. Matematik olarak bu durum, bu fonksiyonlardan en az birinin birinci türevlerinin değerinin değişken olduğunu anlatır. O zaman, ötedenberi başvurulan bir yol olan maksima ve minimaları diferansiyel hesapla belirleme yoluna gidilir. Programlama biliminde diferansiyel hesabın böylesine uygulama tarzına **marjinal hesap** denir. İkinci durum, söz konusu artış yada eksilişin sâbit bir büyüklük meydana getirmesi, yahut —matematik diliyle— her iki fonksiyonun birinci türevlerinin sâbit olması halinde ortaya çıkar. O zaman **doğrusal programlama** denilen bir metod uygulanır.

MARJİNAL HESAP

Marjinal hesap, çeşitli araçların birer ek biriminin kullanılmasıyle meydana getirilen erek fonksiyonu artışlarının kıyaslanmasına dayanır (bu işlemde bütün araçların ortak ölçüyle ölçülebilirliği ve benzeri birimlerle ölçüldüğü kabul edilir. Bu ortak ölçüyle öçülebilirlik koşulları bilânço bağıntılarıyle belirlenir). Bir aracın ek bir biriminin kullanılması, bir başka aracın ek bir biriminin kullanılmasıyle elde edilenden daha hafif bir artışa yol açıyorsa, o zaman birinci aracın ek bir birimi yerine ikinci aracınki geçirilerek net bir artış elde etmek mümkün olur. Bu işlem tekrarlanabildiği sürece ereğin fonksi-

yonu maksimumuna ulaşamaz. Ereğin fonksiyonunun maksimumu, ek bir araç biriminin kullanılmasıyle meydana gelen artışlar (marjinal artışlar) bütün araçlar için eşit hale geldiği zaman elde edilmiş olur. O zaman, belirli bir aracın bir birimi yerine bir başka aracın bir birimini koymakla, başka deyişle, programda değişiklik yapmakla, ereğin fonksiyonunun değerini arttırmak artık mümkün olmaz. Program optimuma ulaşmıştır. Bunun gibi, araç harcamaları fonksiyonunun minimumuna da, kullanılan araçlardan birinin miktarından bir birimin çıkarılması sonucu olarak bu fonksiyonun değerinde meydana gelen eksilişler (marjinal eksilişler) bütün araçlar için eşitleştiği zaman varılır. Gerçekten de, bu eşitlik meydana gelmediği sürece, belirli bir aracın bir birimi yerine bir başka aracın bir birimini koyarak araç harcamaları fonksiyonunun değerini eksiltmek mümkündür.

Görüldüğü gibi, marjinal hesabı uygulayabilmek için, ereğin fonksiyonunun marjinal artışlarının ya da araç harcamaları fonksiyonunun marjinal eksilişlerinin —bir araç yerine bir başkasını koyarak en sonunda marjinal artış ya da eksilişlerin eşitleşmesine varılıncaya kadar— değişikliğe uğrayabilmesi şarttır. Bunun için de, marjinal artışlar ya da eksilişler değişken olmalı ve üstelik bu değişme eşitleşmeye doğru giden bir tarzda meydana gelmelidir. Bunun, ister ereğin fonksiyonunun marjinal artışlarında, ister araç harcamaları fonksiyonunun marjinal eksilişlerinde olması yeter. Gerçekten de, optimum program seçme problemindeki ikilikten ötürü, bu sonuca, marjinal hesabın, gerek ereğin fonksiyonuna, gerek araç harcamaları fonksiyonuna uygulanması yoluyle varılabilir. Şu var ki, ereğin fonksiyonunun marjinal artışları gibi, araç harcamaları fonksiyonunun marjinal eksililşeri de sâbit büyüklükler [grandeurs constantes] ise, o zaman marjinal hesaptan yararlanılamaz. Bu durumda, marjinal artışları ya da marjinal eksilişleri eşitleştirmeye varan yukarıki yöntemi kullanmak imkânsızdır. Marjinal artışlar, değişmez büyüklükler olarak, harcanan araçların miktarına bağlı olmaksızın, ya herzaman eşittir ya da

hiçbir zaman eşit değildir ve, bu ikinci halde, bir aracın bir başkasıyle değiştirilmesi bunları eşitleşmeye götüremez. Marjinal eksilişler için de durum birdir. Doğrusal programlama [programmation linéaire] metoduna işte bu ikinci halde başvurulur. Doğrusal programlama denilir, çünkü, bu durumda, ereğin fonksiyonu olduğu gibi, araç harcamaları fonksiyonu da doğrusal fonksiyonlardır, başka deyişle, bir aracın harcanması ile ereğin gerçekleşme derecesinin artması arasında basit bir orantı vardır. Bu halde, araç harcamaları fonksiyonunun kurulmasında dayanılan bilânço bağıntıları da doğrusal denklemler ya da eşitsizlikler [inéquations] görünüşündedir.

DOĞRUSAL PROGRAMLAMA

Doğrusal programlamada, ereğin fonksiyonunun maksimumunu (ya da araç harcamaları fonksiyonunun minimumunu) bulmak için doğrusal cebirin matematik metodları ile doğrusal nesneler (yani çok boyutlu bir mekânda düzlemleri kesiştirerek elde olunan nesneler) geometrisinden yararlanılır. Kullanılan yöntemin prakseolojik anlamını şöylece açıklamak mümkündür. Ereğin fonksiyonunun marjinal artışları (birinci türevler) değişmez büyüklükler olduğu için, demek ki bunların hepsi birbirine herzaman eşittir ya da hiçbir zaman değildir. Birinci halde, belirli bir aracın belirli bir miktarı yerine bir başka aracın belirli bir miktarının konulması, ereğin fonksiyonunun değerinde değişiklik meydana getirmez. O zaman bütün programlar —ereğin fonksiyonuna hepsi aynı değeri verdiği için— tüm optimadır. Alışılmış, kaba hal [cas trival] denilen budur. Eğer, tersine, marjinal artışların hiçbiri bir ötekine eşit değilse, daha az bir marjinal artış sağlayan bir araç birimi yerine daha çok marjinal bir artış sağlayan bir başka araç birimini koyarak, ereğin fonksiyonunun değerini arttırmak mümkün olur. Marjinal

artışta bir değişiklik meydana gelmediğine (bu artış sâbit bir büyüklük olduğuna) göre, bilânço bağıntısı imkân verdiği sürece bu işleme devam edilebilir. Böylece yürüyebilmenin sınırı, burada, bilânço bağıntılarıdır.

Ereğin fonksiyonunun maksimumunu belirleme yolu o halde şudur : İlkin, öteki bütün araçların yerine en çok marjinal artışı sağlayan araç geçirilir. Bilânço bağıntıları imkân verdiği sürece buna devam olunur. Böylece hareket imkânı tükenince, öteki araçlar yerine —büyüklük sırasına göre— ereğin fonksiyonunun ikinci marjinal artışını sağlayan araç geçirilir. Bilânço bağıntıları artık buna da imkân vermediği zaman, öteki araçların yerine, büyüklük sırasına göre, üçüncü marjinal artışı sağlayan araç geçirilir, ilh. Bilânço bağıntıları imkân verdiği sürece ya da araçlar listesi tamamlanıncaya değin böylece yürünür. Sonunda, ereğin fonksiyonu bilânço bağıntılarının belirlediği imkânlar sınırı içinde, maksimumuna ulaşır.

Kısacası ortaya çıkmaktadır ki, optimum program, bilanço bağıntılarında etkili harcamaların sınırlarına tıpatıp uygun düşen sayıda uygulamaları öngörmektedir. Gerçekten de, çeşitli araçlardan bilanço bağıntıları ne kadarına imkân veriyorsa o kadarı-ereğin fonksiyonunda meydana getirdikleri marjinal artışın önemlilik sırasına göre birbiri ardından gelmek üzere- kullanılmış olur. Miktarları bilanço bağıntılarıyle sınırlı araçlardan daha az miktarda araç kullanılamaz, çünkü ozman ereğin fonksiyonunun değerini arttırmak için eldeki bütün imkânlardan yararlanılmamış olur. Ama, bu sınırı aşan miktarda araç da kullanılamaz; çünkü bu, ereğin fonksiyonunun marjinal artışını daha fazla sağlayacak araçlar yerine, kısmen, daha az artış sağlayan araçların kullanılması demektir.

Doğrusal programlamada ereğin fonksiyonunun değerindeki artış, herbiri bilanço bağıntılarıyle belirlenen bir sınıra varıp dayanan merhalelerde elde edildiği için (marjinal hesaptan farklı olarak), demek oluyor ki optimum program, geçerli çözümlerin tümünün, başka deyişle

içinden bağdaşık programların tümünün, bir deyimle «sınırlarında» bulunur. Bunu geometrik bâzı örneksemelerle [analogies] canlandırmak mümkündür (46). Araç harcamaları fonksiyonunun minimumu da benzeri bir tarzda ve merhale merhale belirlenir. İlkin, öteki araçların yerine ençok marjinal eksiliş sağlayan araç geçirilir ve bilanço bağıntıları imkân verdiği ölçüde bu işleme böylece devam edilir. Hâsılı, optimum program, burada da, içinden bağdaşık programlar alanının «sınırlarında» yeralır.

EKONOMİ POLİTİK İLE PRAKSEOLOJİ ARASINDA METODOLOJİK İLİNTİLER

Prakseoloji, ve özellikle bunun bir kısmını meydana getiren programlama bilimi, ekonomi politik için, mantık, matematik, ekonomik istatistik ile matematik istatistik, ekonometri, ekonomi tarihi, ekonomik coğrafya vb. gibi yardımcı bir bilimdir. Ekonomi politik için metodolojik bir anlam taşır. Gerçekten de, ekonomik çaba nerede rasyonel bir çaba ise orada prakseolojik davranış kuralları ekonomik kanunlar arasında yeralır. Ekonomik çabanın rasyonel olduğu koşullarda insanların ekonomik davranış kanunları [*] prakseolojik davranış kurallarının belirli koşullara uygulanmış bir somutlamasını meydana getirirler. Daha da özel olarak, ticaret ve para ekonomisinde ve özellikle kapitalist teşebbüste olduğu gibi, ekonomik çabanın erek ve araçlarının nicelenmesi sözkonusu olduğu hallerde, insanların ekonomik davranış kanunları, ekonomik rasyonellik ilkesinin bu koşullara uygulanmasını ifade eder. Ekonomik çabanın hangi koşullar içinde yürütüldüğü bilinirse, ekonomik rasyonellik ilkesinden hareketle, bu koşullar içinde rolü olan insanların ekonomik davranış kanunlarının neler olduğu tümdengelim yoluyle [**] da

(46) **Söz konusu geometrik örneksemeler, Oskar Lange'nin** Introduction to Econometrics **[Ekonometriye giriş] adlı eserinde de vardır. A. g. b., s. 336—339.**

[*] Bk. Türkçe çeviri, Cilt I, s. 73 — 76, T.C.

[**] Bk. Türkçe çeviri, Cilt II, s. 67 ve sonr., T.C.

çıkarsanabilir. Bir de, çeşitli kişilerin çabalarının birleştiği yada birbirine giriştiği koşullar bilinirse, insan eylemlerinin birbirine girişmesi ekonomik kanunularının [*] hangileri olduğunu da çıkarsamak mümkün olur.

Örneğin, sermaye sâhibinin rasyonel tarzda hareket ettiği ve çabasının ereğinin kârın âzamîleştirilmesi olduğu olgusundan, sermayesini kâr oranının en yüksek olduğu ekonomik çaba dalına yatırdığı sonucu çıkarılır. Sermaye sâhiplerinin diledikleri yatırım alanlarını seçmekte serbest olmaları ve aralarında rekabet bulunması olgusundan, kâr oranının, ekonomik çabanın çeşitli alanlarında birseviyeye gelmesi gerektiği sonucuna varılır. Buna karşılık, belirli alanlara yatırılan sermayelerin sâhiplerinin sözkonusu alanlarda yatırım tekelini ellerinde tutmaları ve öteki kapitalistlerin aynı alanlara sermaye yatırmasına engel olmaları olgusundan da, böyle bir alanda kâr oranının, sermaye akımının serbest olduğu alanlardakinden daha yüksek olduğu sonucu çıkarılır.

BÂZI EKONOMİK KANUNLAR PRAKSEOLOJİK DAVRANIŞ KURALLARINDAN ÇIKARILMIŞ VARGILARDIR

Prakseolojinin ve özellikle programlama biliminin anlamı, demek oluyor ki, ekonomi politiğin bâzı kanunlarının prakseolojik davranış kanunlarından, özellikle ekonomik rasyonellik ilkesinden, tümden gelim yoluyle çıkarsanabilmesine dayanır. Böylelikle, ekonomi poitiğin tümdengelimle çıkarsamadan, başka deyilşe teorik ekonomiden yararlanan bu kısmının anlamı genişler. Bu, aynı zamanda, teorik ekonomik modeller [*] meydana getirmeyi ve bunlardan yararlanmayı da kolaylaştırır. Ekonomik sürecin daha önce sözkonusu olmuş olan karşılaştırmalı gözleminden (47) ve bâzı prakseolojik davranış ku-

[*] Bk. Türkçe çeviri, Cilt I, s. 73 — 76, T. Ç.
[**] Bk. Türkçe çeviri, Cilt II, s. 29 ve sonra., T. Ç.
(47) IV'üncü bölüme [Türkçe çeviri, cilt II] bk.

rallarından çıkan sonuçların tümevarım yoluyle genelenmesi, modelin aksiyomatizasyonunun [mütearife haline getirilmesinin] [*] temelini meydana getirir. Kabul edilen prakseolojik kuralların, örneğin programlama bilimine özgü hesaplama metodlarının mantıkça ve matematik sonuçları, modelde uygulanan çıkarsamanın direktiflerini meydana getirir (48). Böylece, ekonomi politiğin önemli bir kısmı tümdengelimli bir çıkarsama sistemi halini alır.

Çıkarsamayı böylesi bir «tümdengelim haline dönüştürme» tarzı, ekonomi politikte çok önemli bir metodolojik yalınlaştırma sağlar. Birçok ekonomik kanunlar prakseolojik davranış kurallarından tümdengelim sâyesinde kolaylıkla çıkarılabilir. Oysa, bu kanunları tümevarımlı genelleme yoluyle bulabilmek için, ekonomik süreçlerin birçok somut oluşumunu güç bir gözlemden geçirmek, karmaşık tarihsel ve istatistik analizlere girişmek gerekecektir. Üstelik, tümevarımlı genellemeden hareketle esas olayları ikincil olaylardan ayırmak da son derece daha güç olacak, çokzaman bunların iyice ayırdedilip edilmediği üzerinde tereddüde düşmek durumunda kalınacaktır. Bundan ötürüdür ki, ekonomi politiğin bu temel üzerine kurulan kanunlarında, prakseolojik davranış kurallarından tümden gelim yoluyla çıkarsanmış vargıların meydana getirdiği kanunlardaki mantıkça zorunluk gücü bulunmayabilir.

İşte sırf bu yüzden, ekonomi politik, şimdilik başlıca, ekonomik çabanın büyük kısmının rasyonel bir çaba karakteri gösterdiği sosyal kuruluşların ekonomik kanunlarıyle, yani kapitalist ve sosyalist kuruluşların kanunla-

---

[*] **Bk. Türkçe çeviri. Cilt II, s. 69 — 72, T.C.**

(48) **Bilindiği gibi, tümdengelimli bir çıkarsama sistemi, terimlerin, postüla da denilen aksiyomların tanımlamalarını, yani çıkarsamanın öncüllerini meydana getiren ve incelenen sistemde ayrıca isbatıa lüzum olmayan önermeler [kaziyeler] ile çıkarsama direktiflerini, yani öncüllerden vargılar çıkarmaya imkân veren kuralları gerektirir. Bk: örneğin, Kotarbinski [Polonya dilinde]** Hukukçular için mantık dersleri, **a, g, b., s. 128 — 129.**

riyle uğraşmaktadır. Bunun bir nedeni de rasyonel çabaya daha çok ilgi gösterilmesidir. Gerçekten de kapitalist ve sosyalist sosyal kuruluşlarda, ekonomik kanunları geniş bir ölçüde tümdengelime dayanılarak prakseolojik davranış kurallarından ve daha da özellikle ekonomik rasyonellik ilkesinden hareketle keşfetmek mümkündür. Ekonomik rasyonellik ilkesinin (ki, aşağıda inceleneceği gibi çokzaman yanlış olarak öneriliyor) ekonomi politiğin bilim olarak meydana gelişinde böylesine büyük bir rol oynamasının nedeni işte budur.

EKONOMİK ÇABANIN RASYONEL KARAKTERİYLE BAĞINTILI OLARAK EKONOMİK KANUNLARIN TÜMDENGELİM YOLUYLE KEŞFİ

Prakseolojik davranış kurallarından hareketle yapılen bir tümdengelim, demek oluyor ki, ekonomik kanunların keşfinde bir «kısaltma» [raccourci] oluyor. Bununla birlikte, tümdengelimin ekonomik kanunların keşfinde bir araç olarak kabuledilebilmesi, ekonomik çabanın rasyonel bir çaba olduğuna dair varsayımın doğru olması ölçüsünde mümkündür. Bildiğimiz gibi, bütün ekonomik çabalar (kimilerinin evvelce yanlış olarak düşündükleri ve düşünmeye devam ettikleri şekilde) rasyonel çaba karakterinde değildir. Doğal ekonominin alanı olan kapitalizm-öncesi sosyal kuruluşarda ekonomik çaba töresel ve geleneksel bir çaba idi. Aile ekonomisi çabaları, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi sosyalist üretim tarzında da, töresel ve geleneksel olmaya hâlâ devam ediyor. Bundan ötürüdür ki, ekonomi politiğin kanunlarını prakseolojik davranış kurallarından hareketle tümdengelim yoluyle keşfetmek üzere bu «kısaltma»yı seçmeden önce, incelenen durumda ekonomik çabanın töresel ve geleneksel çaba değil, rasyonel çaba olduğunu gerçeklemek [tahkik etmek] zorunludur. Bu gerçekleme, tarihsel [*] ve istatistik [**] gerçek-

[*] **Bk. Türkçe çeviri, cilt II, s. 58 - 60, T. Ç.**
[**] **Bk. Türkçe çeviri, cilt II, s. 58 - 60, T. Ç.**

leme metodları aracılığıyle, indirgemeli çıkarsama [*] yoluyla yapılır. Bu da, kabul edilen prakseolojik kurallardan bir takım belirli mantıkî ve matematik sonuçlar çıkarmaya ve bu sonuçları insanların sâhcii çabalarıyle karşılaştırmaya dayanır.

Gerçeklemenin sonucu menfî çıkarsa, ekonomik kanunları keşfetmek için «kısaltma» yolu tutulamaz. Bu kanunları ozaman tümevarım yoluyle keşfetmek gerekir. Ekonomik kanunların tümevarım yoluyle keşfine örnek olarak, ekonomi kısmen doğal ekonomi karakterinde olduğu için ekonomik çabanın para olarak kârın âzamîleştirilmesini hedef tutmayıp geniş bir ölçüde töresel ve geleneksel bir karakter taşıdığı bireysel köylü işletmelerinde insanların davranış kanunlarının istatistik ve monografik analiz yardımıyle incelenmesi gösterilebilir. Buna bir başka örnek, aile bütçelerinin analizinden hareketle aile ekonomisi çabaları kanunlarının icelenmesidir. Örneğin, beslenme için harcanan gelir oranının, aile üyesi başına düşen ortalama gelirin yüksekliği ölçüsünde azaldığını ortaya koyan Engel kanunu işte bu tür incelemelere dayanılarak keşfedilmiştir.

Kapitalizm-öncesi sosyal kuruluşların ekonomik kanunlarının incelenmesinde daha çok böylesi tümevarım metodları kullanılır. Bu demek değildir ki, ekonomik çabanın töresel ve geleneksel karakterde olduğu koşullar içinde ekonomik kanunların incelenmesinde tümdengelim hiçbir rol oynamaz. Böyle bir çabadan tümdengelimle de vargılar çıkarılabilir. Örneğin, bir yandan feodal rantın ve toplamının töreye göre nasıl ödendiği, öteyandan köylülerin iş üretkenliği bilinirse, köylülerin yaşama düzeyine, toprak sahiplerinin gelirine, aşırı-emek [fazla-emek] oranına vb. dair çeşitli vargılar tümdengelim yoluyle çıkarılabilir. Bununla birlikte burada ekonomik kanunları keşfetmek amacıyle yukarda sözkonusu olmuş olan «kısaltma»ya başvurulamaz. Bundan ötürüdür ki, kapitalizm-öncesi sosyal kuruluşların ekonomi politiği, tümdengelimden, ekonomik çabanın büyük kısmının rasyonel ol-

[*] **Bak. Türkçe çeviri, cilt II, s. 74-78, T. Ç.**

duğu sosyal kuruluşların ekonomi politiğinde olduğundan çok daha az yararlanır.

METODOLOJİK BİLGİLERİN PRATİĞE NE ÖLÇÜDE UYGULANABİLDİĞİNİ AMPRİK OLARAK ORTAYA KOYMA ZORUNLUGU

Tümdengelimi, ekonomik kanunları keşfetmek amacıyle prakseolojik davranış kurallarına dayanarak uygularken, incelenen ekonomik çabanın gerçekten rasyonel bir çaba olduğundan emin olmak yetmez. Ele alınan çabaya uygulanan metodolojik araçların neler olduğunu, karşılaştırmalı gözlemler aracılığıye, bulup ortaya koymak da gerekir. Daha önce de hatırlattığımız gibi, rasyonel çaba dediğimiz zaman bundan çabanın metodolojik rasyonelliğini kasdediyoruz. Metodolojik olarak rasyonel olan çabada davranış metodları, bu çabayı yapanın metodolojik bilgilerine ve bu metodolojik bilgilerden hangisinin sözkonusu durumda yararlı olduğunu ve hangisinin olmadığını belirleyen dış koşullara bağlıdır. Örneğin, nicelenmiş bir ereği âzamî derecede gerçekleştirmeye yönelen ve bunun için de nicelenmiş araçlardan yararlanan bir çabada, matematik programlama metodları herzaman uygulanmaz. Netekim, gerekli matematik bilgileri olmayan ve belki de proglanmadan sözaçıldığını hiçbir zaman duymamış bir küçük müteşebbis bu metodları uygulayamaz. Özel bir programlama bürosu bulunan yada bu işin uzmanı danışma bürolarından yararlanan büyük bir tröst bu metodları elbet de uygular. Küçük bir üretici, programlamayı uygulama imkânlarını bilse de bundan yararlanamaz; çünkü bu işi yapan kurulların hizmet bedelleri çok yüksektir. Bundan başka, ekonomik ilişkiler, edinilmiş ve öğrenilebilir metodolojik bilgilerden yararlanmayı imkânsızlaştırabilir. Programlama biliminin önemli bir kısmı, uygulanması ancak çeşitli işletmelerin çabalarının üretim araçlarının sosyal mülkiyeti koşulları içinde sağlanabilir bir koordinasyon düzeyine yükselmiş olmasını gerektirdiği için, kapitalist teşebbüslerin çabalarında, kapitalist

devlette uygulama yeri bulamaz. İşte bu, rasyonel çabaya değgin metodolojik bilgilerin kapitalist üretim tarzında uygulanma imkânlarını aşan bir durumdur. Demek oluyor ki, tümdengelimi, prakseolojik davranış kurallarından hareketle ekonomi politiğe uygularken, bu işi yapanın sâhici metodolojik bilgileri ile uygulama imkânlarını gözönünde tutmak gerekir. Bu iş, sâhici ekonomik sürecin karşılaştırmalı gözlemine girişmeyi ve bundan tümevarımla vargılar çıkarmayı gerektirir. Ekonomik kanunları keşfetmek amacıyle prakseolojik davranış kurallarından hareket ederek tümdengelimin uygulanmasının objektif gerçeğe uygun sâhici sonuçlara götürebilmesi, belirli bir tümevarım unsurunun varlığını gerekli kılar. Bu unsur, metodolojik bilgilerin gerçek ekonomik çabada ne ölçüde uygulanabildiğinin amprik olarak [bittecrübe] ortaya konulmasıdır. Bu ölçü konulmazsa mümkündür ki prakseolojik davranış kurallarının uygulama sonuçları yanlış olsun.

Örneğin, birçok ekonomistler, kapitalist teşebbüsün âzamî kâr elde etmeye yöneldiği varsayımına dayanarak, bu teşebbüslerin herzaman marjinal hesabı kullandığı sonucunu çıkarmışlardır. Oysa, teşebbüsün çabasında marjinal hesabın kullanılmasının sınırlı olduğu görülmektedir (49). Pratikte kullanılan muhasebe ve bilanço metodları marjinal hesabın gereklerine uydurulmuş değildir. Üstelik, marjinal hesap prensiplerinin bilgisi kapitalist ülkelerde geniş ölçüde yayılmış olmasına rağmen, kapitalist teşebbüsler bunları bu gereklere uydurma zorunluğunu duymamışlardır. Sonra da, üretim tekniğinin özgülüklerinden ötürü, ereğin fonksiyonu ve bilanço bağıntıları çok zaman doğrusal yada yaklaşık olarak doğ-

(49) **Bu konuda bk: R. L. Hall ve C. J. Hitch,** Price Theory and Business Behaviour **[Fiyat teorisi ve işadamı davranışı], «Oxford Economic Paper», No. 2, 1939 ve W. Y. Baumol,** Marginalism and the Demand for Gash in the Ligt of Operations Research Experience **[Marjinalizm ve operasyon araştırmalarından edinilen tecrübelerin ışığı altında gerekli para ihtiyacı], «The Review of Economics and Statistics», No. 3, 1958.**

rusal bir karakterdedir ve marjinal hesabın uygulanmasına elverişli değildir. Kapitalist teşebbüslerin pratiğinde marjinal hesabın benimsenmemiş yada dar bir ölçüde benimsenmiş olmasına (50) karşılık, doğrusal programamanın hemen benimsenmiş olması ilgi çekicidir. Bundan ötürüdür ki, teşebbüslerin herzaman marjinal hesaptan yararlandığı varsayımına dayanılarak kârı âzamîleştirme kuralından çıkarılan ekonomik kanunlar, kapitalist ekonomide aksiyonda bulunan sâhici ekonomik kanunları yansıtmamaktadır. Benzeri bir yanlış, uygulanması ancak üretim araçlarının sosyal mülkiyeti koşulları içinde mümkün olan rasyonel çaba metodolojik araçlarının kapitalist üretim tarzı çerçevesinde kullanıldığını farzeden ekonomistlerce yapılmıştır.

EKONOMİK ÇABANIN RASYONELLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE PRAKSEOLOJİNİN ANLAMI ÜZERİNE GENEL DÜŞÜNCELER

Prakseolojinin sonuçları, ekonomi politikte, temkinle, ekonomik bir çabaya girişen kişilerin, bilim olarak prakseolojide bilinen, ama kendi bilgi doğarcıklarında yeralmayan, uygulanması da pratik imkânları içinde olmayan metodolojik araçları uyguladıkları farzedilmeksizin kullanılmalıdır. Bununla birlikte, bu sonuçların yayılması, ekonomik çabanın metodolojik rasyonelliğini arttırmaya yardım etmektedir. Bu rol özellikle yeni meydana gelmiş bilimlerce oynanıyor: operasyonel analiz ve programlama ile prakseolojinin yardımcı bilimi olan sibernetik. Bunların üçü de pratikte uygulanma alanı bulmaktadır. Bu bilimler kapitalist üretim tarzı çerçevesinde uygulanınca, kapitalist teşebbüsler ve ortaklıklarının

(50) **Son zamanlarda marjinal hesap, kapitalist teşebbüslerin muhasebe metodlarında da kendini göstermeye başladı. Bu konuda bk: J. G. Zielinski.** Szkola marginalna a praktyka «big businessu» **[Marjinalist ekol ve «big business» pratiği], «Zycie Gospodarcze», No. 16, 1959.**

özel ekonomik çabasının rasyonelliğini pekiştiriyorlar. Ne var ki, buna paralel olarak, kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili karakterinden gelen tüm topluma karşıt sonuçları da ağırlaştırmaktadırlar. Sosyalist üretim tarzı koşullarına uyguandıkları zaman ise, bu bilimler, sosyal üretim ve dağılım sürecinin sosyal ekonomik rasyonelliğini pekiştirmede güçlü bir âlet olabilirler. Bundan ötürüdür kü, prakseoloji ve bunun, özellikle operasyonel analiz ve programlama bilimi gibi, belirli dalları, sosyalist ekonominin planlanmasında son derece önemlidir. Mümkündür ki bu bilimler, çift yönlü muhasebe ve sermaye hesapları ile sosyal ölçüde bilançolar tanzimi aşamalarından sonra, rasyonel ekonomik davranışın metodolojik araçlarının gelişiminde üçüncü büyük aşamayı temsil etmekte olsunlar.

İÇİNDEKİLER

BEŞİNCİ BÖLÜM :
EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ
EKONOMİ VE PRAKSEOLOJİ

Ekonomik çaba ve teknik 1

Doğal ekonomi koşulları içinde ekonomik çabanın töresel [**teamülî**] ve geleneksel karakteri 4

Ticaret ve para ekonomisinde kazanma çabası ile aile ihtiyaçlarını karşılama çabasının birbirinden ayrılması. Ekonomik çaba ereklerinde yapı değişmesi 9

Kazanma çabasının karakteri olarak rasyonellik 12

Kazanma çabasının ereği ile araçlarının nicelenmesi (ölçülürlük ve ortak ölçüyle ölçülürlük). kâr kategorisi 16

Kapitalist teşebbüslerde para ile hesap ve muhasebe 18

Kapitalist teşebbüsün ekonomik zorunluğu olarak kârın âzamîleştirilmesi 20

Ekonomik rasyonellik ilkesi ve iki varyantı: en büyük sonuç ilkesi ile araçlarda tasarruf ilkesi 24

Kapitalist teşebbüsün tarihsel ürünü olarak ekonomik rasyonellik ilkesi 27

Kapitalist üretim tarzı koşulları içinde ekonomik rasycnellik ilkesinin sınırlı, özel karakteri ve çelişkili aksiyon tarzı 31

Sosyal ekonominin planlanması, ekonomik rasyonelliğin sosyal ölçüde gerçekleşmesi 36

Sosyalist planlamanın ayırıcı çizgisi olarak erek-lerin mertebelendirilmiş yapısı 38

Sosyal ekonomiyi planlama metodolojisinin te-mel problemleri 40

Sosyal ölçüde ekonomik bilançolar metodu 42

Ekonomik rasyonellik ilkesinin çeşitli uygula-ma alanları 47

Rasyonel çaba bilimi olarak prakseoloji 49

Prakseolojiye ilişkin bilimsel araştırma dalları; ope-rasyonel analiz ve programlama bilimi. Prakse-olojinin yardımcı bilimi olarak sibernetik 51

Programlama ilkeleri 55

Marjinal hesap 58

Doğrusal programlama 60

Ekonomi politik ile prakseoloji arasında metodo-lojik ilintiler 62

Bâzı ekonomik kanunlar prakseolojik davranış kurallarından çıkarılmış vargılardır 63

Ekonomik çabanın raryonel karakteriyle bağın-tılı olarak ekonomik kanunların tümdegelim yo-luyle keşfi 65

Metodolojik bilgilerin pratiğe ne ölçüde uygula-nabildiğini amprik olarak ortaya koyma zorun-luğu 67

Ekonomik çabanın rasyonelleştirilmesi sürecin-de prakseolojinin anlamı üzerine genel düşünce-ler 69

Bu dizinin ilk iki kitabı :

OSKAR LANGE

EKONOMİ POLİTİK

Çeviren :
Muvaffak ŞEREF

4 Lira

★

OSKAR LANGE

EKONOMİ POLİTİĞİN METODU

Çeviren :
Muvaffak ŞEREF

4 Lira

TOPLUMBİLİM DİZİSİ

Jean-Paul SARTRE
YAHUDİLİK SORUNU
Çeviren: Emin Türk Eliçin
3 Lira

Ch. BETTELHEIM
KÜBA İKTİSADININ
PLÂNLAŞTIRILMASI
Çeviren: Şerif Hulûsi
4 Lira

Şerif HULÛSİ
İKTİSADÎ KRİZLER
VE MONOPOLLER
4 lira

Dr. TOPUZOĞLU
KONGO KURTULUŞ SAVAŞI
3 Lira

Pandit NEHRU
DÜNYA TARİHİNE
BAKIŞLAR
5 Lira

Mao Tse Tung
KÜLTÜR, SANAT, EDEBİYAT
3 Lira

ŞÜKRAN KURDAKUL
İZMİR'İN İÇİNDE
AMERİKAN NEFERİ

Millî Kurtuluş Savaşımızı düşünceden eyleme geçiren şiirler için diyorlar ki:

Ezberlenir bu şiirler; adamın içinde güvenilir bir silâh arkadaşı gibi yaşar. Uçurumun kenarlarında ayağınız kayacak olsa, omuzbaşınızdan; dar geçitlerin karanlığında bunalacak olsanız, kolunuzdan tutar, kaldırır, sizi, doğrultur, yüreklendirir.

ATTİLA İLHAN — Yön

Yılların şairi Şükran Kurdakul, son kitabıyla yine eski günlerin gür ve erkek sesini getirdi. Buna bir destan da diyebilirsiniz. Kurtuluş Savaşında İzmir'in ve İzmirl'i millî kurtuluş savaşçılarının öyküsünü, günümüzün üzücü gerçekleriyle karşılaştıran bir destan.

SELÂHATTİN HAKKI ESATOĞLU — Ulus

Okuyun **İşgal'i, Reddi İlhak'ı, İzmir'in İçinde Amerikan Neferi**'ni bu şiirler bizim, bir parça var bizden bu kavgada. Öz ile oyalı biçimin, açık anlatımın bir destan gibi döküldüğünü göreceksiniz.

TUNCER YANAR — Çaltı

Şükran Kurdakul, şiirin eyleme dönüştüğü güçlü bir yapıt kazandırmıştır dilimize.

İSMAİL OĞUZKAN — Yeni Tanin

Şükran Kurdakul, çıkardığı kitaplar, yazdığı yazı ve şiirlerle yarınlardaki yerini hazırlamış bir sanatçıdır

YILDIZ OSMANOĞLU — Sendika

Tek istekler için 2,5 T.L. pul gönderiniz. Kitapçılardan arayınız.

EKONOMİK RASYONELLİK İLKESİ

Ekonomi Politik çevirisinin 3. cildini meydana getiren bu kitapta büyük bilgin OSKAR LANGE başlıca plânlama sorunlarını işlemektedir.

Plânlama sorunlarının bizde de büyük ilgi gördüğü bu dönemde kitabın okurlara çok yararlı olacağı kanısındayız.

4 Lira